АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ-1980

1

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

1954-чү илдән чыхыр.

ВӘ

JАНВАР—МАРТ

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

1980

(Методик мәчмуә)

№ 1 (101)

«Азәрбајчан мәктәби»

Журналына әлавә

МҮНДӘРИЧАТ

Методика вә тәчрүбә

А. Сәмәдов—Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси 60 илдә . . 3

М. Һәмзәјев—Грамматик бачарыглар вә онларын хүсусијјәтләри һаггында . . . 16

А. Һачыјев—Шакирдләрә ше'р әзбәрләтмәјин јоллары һаггында . . . 23

А. Пашајев—М. Һүсејнин әдәби-тәнгиди мәгаләләринин өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән . . . 27

А. Әһмәдова—Әдәбијјат дәрсләриндә Л. И. Брежнев јолдашын хатирә әсәрләриндән нечә истифадә едирәм . . . 32

Нәзәри гејдләр

Б. Абдуллајев—Азәрбајчанда лүғәтчилијин инкишафы һаггында . . . 39

Ч. Гарашарлы—«Иди»нин заман функсијасы . . . 41

М. Сәлимов—«Фәрәһнамә»нин фразеолокијасы һаггында гејдләр . . . 44

А. Мәммәдов—Төрәмә садә сөзләр һаггында . . . 50

Ә. Фәрзәлијев—М. П. Вагифин ше'рләриндә «Дәдә Горгуд» сөзләри . . . 53

Өзүнүтәһсилә көмәк

М. Сәфәров, Ә. Ағајев—Мәктәбдә дил-әдәбијјат мүәллимләри илә апарылан методик ишин мәзмуну вә формалары һаггында . . . 56

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

Иш јолдашларымыз

М. Һүсејнов, А. Исмајылов—Шәрәфли јолда 65
Р. Әлијева, Х. Әлизадә—Илләр өтдүкчә 72

Методик ирсимиздән

Һ. Әһмәдов—Ана дили дәрслији проблеминдә илк аддым . . 75

Рә'јләр, хүласәләр

Ә. Аббасов—Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили тә'лими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси һаггында 83

Консултасија

Ә. Әфәндизадә—Суаллара ҹаваб 85

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи» 93
«Үмуми дилчилик» 94
«Јазычы вә дил» 95

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор муавини), **Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијеб, Ш. А. Микајылов.**

Техники редактор вә корректор **В. Садыгов.**

Чапа имзаланмыш 5/III-1980-чи ил. Кағыз форматы $60\times84^{1}/_{16}$=3.0 кағыз вәрәги, 6.0 физики чап вәрәги.
ФГ 12641. Сифариш 7788. Тираж 13626.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1, 1980-чи ил.

АЗӘРБАЈҸАН ӘДӘБИЈЈАТЫНЫН ТӘДРИСИ 60 ИЛДӘ

Аббас СӘМӘДОВ
педагожи елмләр намизәди

Сов.ИКП МК-нын «Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында» гәрарында дејилир: «Октјабрын гәләбәси XX әсрдә башлыча һадисә олуб, бүтүн бәшәријјәтин инкишафы кедишини көкүндән дәјишдирди». Бүтүн дүнјанын зәһмәткешләрини азадлыг уғрунда мүбаризәјә галдырды, онлара ишыглы кәләчәјин јолларыны көстәрди. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Унудулмаз Октјабр күнләри бүтүн планети һәрәкәтә кәтирди. Јени тарихи дөвр—дүнјанын ингилаби јолла јенидән гурулмасы дөврү—сосиализмә вә коммунизмә кечид дөврү башланды».[1]

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы халгымызын һәјатында бөјүк дөнүш әмәлә кәтирди, өлкәдә савадсызлығын ләғви уғрунда мүбаризә башланды. Совет һөкумәтинин 1920-чи илин 12 мајында вердији декретә әсасән мәктәб диндән ајрылды, халгын ана дили вә әдәбијјаты тәдрис едилмәјә башланды, зәһмәткешләрин дүнјәви елмләри өјрәнмәсинә кениш имкан јаранды. Бу да маариф органларынын гаршысында мәктәбләрин јенидән гурулмасы, мүәллимләрин һазырланмасы, програм вә дәрсликләрин тәртиб олунмасы кими ҹидди мәсәләләр гојду. Јени типли мәктәбләрин ачылмасы, мүәллим кадрларын һазырланмасы, програм, дәрслик вә методик васаитләрин јарадылмасы дөврүн проблем вәзифәсинә чеврилди. Азәрбајҹан Ингилаб Комитәсинин сәдри Н. Нәриманов вә Халг Маариф Комиссары Д. Бүнјадзадәнин имзасы илә «Көһнә типли мәктәбләрин вә һәм дә орта, али—техники мәктәбләрин јенидән гурулмасы һаггында»

[1] Л. И. Брежнев. Ленин јолу илә, VI ҹилд. Бакы 1978, сәһ. 631.

10 мај 1920-ҹи ил тарихли декрет верилди.[1] Бу декретә әсасән көһнә типли мәктәбләрин ләғв олунмасы вә тәдрисин ана дилиндә апарылмасы көстәрилди. Партија вә дөвләтин аталыг гајғысы нәтиҹәсиндә биринҹи вә икинҹи дәрәҹәли мәсаи (әмәк) мәктәбләринин ачылмасына башланылды.[2] Дөвләт дәрһал бир сыра әмәли тәдбирләр көрдү. 1920/21-ҹи илләрдә Бакыда, еләҹә дә Кәнҹә, Газах, Шамахы, Шуша, Губа, Нуха вә башга рајон мәркәзләриндә гыса мүддәтли педагожи курслар ачылды, мүәллимләрин һазырланмасы, тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә мүһүм нәтиҹәләр әлдә едилди. Бу саһәдә М. Маһмудбәјов, С. М. Гәнизадә, С. С. Ахундов, **М. С. Ордубади, Һ. Ҹавид, Ҹ. Мәммәдгулузадә,** Н. Нәриманов вә башга маарифпәрвәр јазычы-мүәллимләр сәмәрәли фәалијјәт көстәрдиләр. 1921-ҹи илдә нәшријјат шө'бәси тәрәфиндән «Икинҹи ил», «Јени мәктәб» кими дәрсликләр тәкмилләшдирилмиш шәкилдә чап едилди. Русијада П. Н. Сакулинин редакторлуғу илә нәшр олунан програмын[3] (1921) әсасында Азәрбајҹанда тәртиб едилән програм әлјазмасы һүгугунда мәктәбләрә көндәрилди. Мүәллимләрә мүәјјән истигамәт верән бу програм илк тәшәббүс иди. 1923-ҹү илдә биринҹи вә икинҹи дәрәҹәли мәсаи (әмәк) мәктәбләри үчүн програм чап олунду. Биринҹи дәрәҹәли мәктәбләрин програмында дејилирди ки, мәгсәд ушаглары «милли әдәбијјатымызла ашына етмәк, милли әдәбијјаты онлара севдирмәк, әдибләримизин амал мәфкурәси илә онлары ашына етмәкдир».[4] Програм шакирдләри, сәтһи дә олса, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт вә А. Шаиг кими әдибләр вә онларын әсәрләри илә таныш едирди. Лакин програмда мүәллимләрә аид әсаслы методик көстәриш јохдур, гираәт материаллары гуру вә бәдии ҹәһәтдән сөнүкдүр, синифдәнкәнар оху үчүн анлашылмаз мәтнләр төвсијә едилир, классик әдәбијјатымызын нүмунәләри чох аздыр. Әлбәттә, илк тәшәббүс олан **бу програмын әһәмијјәти бөјүкдүр** вә көстәрилән гүсурлар онун гијмәтини ашағы салмаг мәгсәдилә гејд едилмир, онун објектив шәрһи үчүн верилир.

[1] Азәрбајҹан ССР фәһлә вә кәндли һөкумәтинин ганун вә сәрәнҹамлар күллијјаты /рус дилиндә/, биринҹи ҹилд, Бакы, 1920, сәһ. 49.
[2] Народное образование в СССР, Москва, 1967, сәһ. 418.
[3] Ф. Ф. Королев. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1917—1920 г. Москва, 1952, сәһ. 241.
[4] Биринҹи дәрәҹәли мәсаи мәктәбләринин програмы, Бакы, 1923, сәһ. 19

«Партијанын бәдии әдәбијјат саһәсиндә сијасәти һаггында» 18 ијун 1925-ҹи ил тарихли гәтнамәнин тә'сири илә әлагәдар олараг 1926-ҹы илдә нәшр едилән програмда бәдии әдәбијјатын сијаси-тәрбијәви ролу гејд олунур, шакирдләр рус вә дүнја әдәбијјатынын, еләҹә дә гардаш халглар әдәбијјатынын бир сыра нүмајәндәләри илә (Шекспир, Һүго, Пушкин, Гогол, Р. Нури, Горки, Назим Һикмәт вә с.) таныш едилир. Лакин бу програм да сабит дејилдир. Тәртибчиләр јазырлар ки, мүәллимләр програмын «бу вә ја башга ҹәһәтләрини гүввәтләндирә вә ја ихтисар едә биләрләр».[1] Она көрә ки, әдәбијјат дәрсләри «јардымчы» фәнн кими тәдрис олунурду. Програмда биринҹи вә икинҹи групларын гираәт материаллары бөлмәләрлә («Ингилабдан әввәл кәнд», «Ингилабдан әввәл шәһәр»...), үчүнҹү вә дөрдүнҹү групларда (VIII—IX синифләрдә) әдәбијјат исә мөвзуларла («Пәдәршаһлыг дөврү», «Дәрәбәјли ҹәмијјәт дөврү»...) верилмишдир. Буна көрә дә Мәһәммәд Фүзули «дәрәбәјли ҹәмијјәт дөврүнүн», М. Ф. Ахундов «тиҹарәт буржуазијасы дөврүнүн», Н. Нәриманов «капиталист ҹәмијјәти дөврүнүн» нүмајәндәләри кими көстәрилир. Програмда Азәрбајҹан әдәбијјаты аз јер тутур. Јалныз ону демәк кифајәтдир ки, VII синифдә тәдрис олунаҹаг ијирми једди јазычыдан М. Ф. Ахундов, А. Сәһһәт, А. Шаиг вә Һ. Ҹавид, дөрдүнҹү групда исә отуз үч јазычыдан Ә. Сабир, М. Һади, Һ. Ҹавид, А. Шаиг, С. С. Ахундов вә Ҹ. Ҹаббарлы Азәрбајҹан әдәбијјатыны тәмсил едир.

Үмумијјәтлә, 20-ҹи илләрдә нәшр олунан «Гираәт дәрсләри» (1926), «Әдәбијјат дәрсләри» (1927, 1928, 1929), «Бешинҹи ил» (1926, 1929) вә с. дәрсликләр вә програмлар мүртәҹе маһијјәтли јазылардан хилас ола билмәмишдир. Хүсусилә 1927-ҹи илдә нәшр олунан дәрсликләр («Әдәбијјатдан иш китабы» вә с.) системли билик вермирди, она көрә ки, комплекс үсулу әсасында тәртиб олунмушду. Мүәллифләрин дүнјакөрүшләриндәки мәһдуд ҹәһәтләр дәрсликләрдә дә өзүнү көстәрирди. Доғрудур, Азәрбајҹан Халг Маариф Комиссарлығынын елми-методик шурасы тәрәфиндән ајда бир дәфә нәшр олунаҹаг «Јени мәктәб» журналы 1924-ҹү илдә јарадылды. Лакин бурада дәјәрли методик мәгаләләр чап олунмурду, «Маариф ишчиси» (1925) журналында да әдәбијјатын

[1] Биринҹи дәрәҹәли мәсаи мәктәбләрин програмы, Бакы, 1923, сәһ. 19.

тәдрисинә аид санбаллы методик мәгаләјә раст кәлмирик. Дәрсликләр исә дөврүн тәләбинә чаваб вермирди. Проф. Ә. Гарабағлы јазыр ки, бу дәрсликләрдә «әсас јери Азәрбајчан әдәбијјаты дејил, Түркијә әдәбијјаты тутур. Азәрбајчан әдәбијјатынын истәр гәдим вә орта әсрләр дөврү, истәрсә XIX—XX әсрдәки ән мәшһур нүмајәндәләри белә бу китабларда чох солғун әкс етдирилир».[1] Одур ки, Азәрбајчан К(б)П VII гурултајынын гәрарларында пролетар мәфкурәсинә ујғун дәрсликләрин нәшр олунмасы хүсуси көстәрилмишдир.[2] XVI Үмумбакы партија конфрансында Мәркәзи Комитәнин катиби Ә. Һ. Гарајев гираәт китабларынын идеја-тәрбијә чәһәтдән «антисовет вә антипролетар маһијјәти», гәлиз дилдә тәртиб олундуғуну гејд едир, дәрсликләрин кејфијјәтли тәртиб едилмәсини күнүн вачиб мәсәләси сајыр. Бу көстәриш дәрсликләрин тәртибинә дүзкүн истигамәт верир.

Әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәдилә јазылан методик әсәрләрин дә бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Көркәмли дилчи—түрколог, әдәбијјатшүнас-методист Бәкир Ваһаб оғлу Чобанзадә (1893—1937) «Түрк дили вә әдәбијјатынын тәдриси үсулу» китабынын биринчи чилдини 1926-чы, икинчи чилдини исә 1927-чи илдә, «Түрк әдәбијјаты. Әски түрк әдәбијјаты хүласәләри. Халг әдәбијјаты нүмунәләри» китабыны исә 1929-чу илдә чап етдирмишдир. Өз дөврү үчүн әһәмијјәтли олан бу китабларда әдәбијјатын тәдриси методикасындан үмуми шәкилдә бәһс едилир. Б. Чобанзадә шифаһи халг әдәбијјатыны јазылы әдәбијјатын «кениш зәмини», «бир чох шаир вә әдибләри анламаг, тәһлил едә билмәк үчүн ачар» адландырыр (1929, сәһ. 48), **онун** тәдрисини вачиб сајыр. О, бәдии гираәтин мәзмунун өјрәнилмәсиндә ролуну дүзкүн гијмәтләндирир, «рус вә башга әчнәби гираәт китабларындан фајдаланмаг» лазым олдуғуну көстәрирди.

ҮИК(б)П МК-нын «Әдәбијјат вә инчәсәнәт тәшкилатларынын јенидән гурулмасы һаггында» 1932-чи ил 23 апрел вә «Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис програмлары вә режими һаггында» 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарлары әдәбијјат

[1] Ә. Гарабағлы. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы. Бакы, 1968, сәһ. 32.

[2] Азәрбајчан К (б)П VII гурултајынын гәрар вә гәтнамәләри. Бакы, 1926, сәһ. 26.

тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәјә көмәк едир.[1] Әдәбијјат програмы лајиһә шәклиндә јенидән тәртиб олунуб мәктәбләрә көндәрилир. Бу програм лајиһәсиндә әдәбијјатын «кәскин бир синфи мүбаризә аләти» олараг мүстәгил тәдриси көстәрилир»,[2] Азәрбајчан әдәбијјатынын орижиналлығы гејд едилир, дүнја вә гардаш халглар әдәбијјатындан нүмунәләр верилир. Лакин програм лајиһәсиндә М. Ф. Ахундов, И. С. Тургенев, Ә. Һагвердијев вә башгалары дүзкүн гијмәтләндирилмир. Програмда көстәрилир ки, куја М. Ф. Ахундов, Ә. Сабир вә Молла Нәсрәддин мүстәсна олмагла Фүзулидән «Һүсејн Чавидә гәдәрки әдәбијјатдан букүнкү гурулуша лазым олан гәдәр истифадә етмәк мүмкүн дејилдир».[3] Програмда фолклор вә әдәбијјат нәзәријјәси унудулур.

Көркәмли әдәбијјатшүнаслардан Ф. Гасымзадә, Ә. Султанлы, М. Ариф, Ә. Назим, Ә. Һүсејнзадә, Һ. Сәмәдзадә тәрәфиндән 1932-чи илдә тәртиб олунан јени програмда шифаһи халг јарадычылығы дүзкүн гијмәтләндирилир, V—VII синифләрдә өјрәнилән әдәби материаллар әдәбијјат тарихи үчүн зәмин адландырылыр, бәдии әсәрләрдән верилән нүмунәләр педагожи-методик принсипә әсасән сечилир. Лакин бу програм да нөгсансыз дејилди. Белә ки, програмда XVIII әсрә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјатынын, һәтта Фүзулинин ады чәкилмир, әдәбијјат тарихимиз Вагифлә Видадидән башланылыр вә Азәрбајчан әдәбијјатынын «классикләр чәһәтдән јохсул» олдуғу иддиа едиләрәк «Г. Закир вә Сејид Әзим классик дејилдирләр» һөкмү ирәли сүрүлүр.[4] XIX әср әдәбијјаты елми-нәзәри бахымдан дүзкүн көстәрилмир. Програмдакы нөгсанлары дәрслик мүәллифләри даһа да дәринләшдирир, классик Азәрбајчан әдәбијјатына аз јер верир, јаш вә билик сәвијјәсини нәзәрә алмырлар.

ҮИК(б)П МК-нын «Ибтидаи вә орта мәктәбләр үчүн дәрс китаблары һаггында» 1933-чү ил 12 феврал тарихли гәрары вә 1934-чү илдә чағырылмыш I Үмумиттифаг Совет Јазычылар гурултајы әдәбијјат тәдрисинин јүксәлдилмәсинә чидди тәкан верди. Нөгсанларла долу олан «Әдәбијјатдан иш китаблары»нын нәшри дајандырылды, јени дәрсликләрин јарадылмасына башланылды. Азәрбајчан әдәбијјатына ке-

[1] Мәктәб вә мүәллим һаггында партија вә һөкумәтин гәрарлары. Бакы, 1952, сәһ. 43.

[2] Түрк дили вә әдәбијјаты програмы (лајиһә), Бакы, 1932, сәһ. 5.

[3] Јенә орада.

[4] Ибтидаи вә орта мәктәб програмлары, Әдәбијјат, Бакы, 1932.

ниш јер верилди, рус вә гардаш халглар әдәбијјатындан, дүнја әдәбијјаты нүмунәләриндән ән надир инчиләрлә дәрсликләр зәнкинләшдирилди, әдәбијјат тарихинин системли тәдрис олунмасы рәсмиләшдирилди. Мәктәбдә классик әдәбијјатын, хүсусилә фолклорун тәдрисинә М. Горкинин дәрин мә'налы мә'рузәси елми-методик истигамәт верди. Онун «Шифаһи халг јарадычылығыны өјрәнмәдән әмәкчи халгын әсл тарихини өјрәнмәк олмаз»,[1] «Китаб, сосиалист мәдәнијјәтинин башлыча вә гүдрәтли силаһыдыр. Пролетариат, бизим әсас, чохмилјонлу охучумуз јүксәк кејфијјәтли китаб тәләб едир»[2] чағырышы маариф ордусунун гаршысына даһа бөјүк шәрәфли вәзифәләр гојду.

Азәрбајҹан совет мәктәбләриндә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәк саһәсиндә 1938/39-чу тәдрис илини јени мәрһәлә адландырмаг олар. Белә ки, Азәрбајҹан ХМК вә Азәрнәшрин тәдрис-педагожи шө'бәси 1938-ҹи илдә мүәллимләрин, редакторларын, габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин мүшавирәсини чағырмыш, програм вә дәрсликләрин нөгсанларыны арадан галдырмаг һаггында конкрет тәдбирләр көрмүшдү. Бу да өз мүсбәт тә'сирини РСФСР мәктәбләринин әдәбијјат програмы әсасында тәртиб олунан јени програмда тапмышдыр. Програмда дејилир: «V—VII синифләрдә әдәбијјат дәрсләринин әсас вәзифәси шакирдләри классик вә мүасир әдәбијјатын ән көркәмли әсәрләри илә таныш етмәкдән ибарәтдир».[3]

Гејд етмәк лазымдыр ки, 30-чу илләрдә бир сыра елми-методик әсәрләрин јазылмасы да әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтинә јахшы тә'сир бағышламышдыр. 1930-чу илдә нәшр олунан «Коммунист тәрбијәси уғрунда» вә «Мүәллимә көмәк» (1930) журналларынын сәһифәләриндә бир сыра методик мәгаләләр чап олунмушдур. Бу бахымдан Ф. Гасымзадә, Һ. Араслы, М. Әләкбәрли, Ә. Гарабағлы, А. Абдуллајев кими көркәмли мүәллимләрин мәгаләләри характерикдир. Мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин тәшкилинә вә апарылмасына аид нәшр олунан методик васитәләрин хүсуси әһәмијјәти гејд олунмалыдыр. Проф. Ф. Гасымзадәнин «Орта мәктәбдә әдәбијјат дәрсләри» (1932), «Бәдии образларын тәһлили» (1936), «Орта мәктәбләрдә Фүзули» (1936), «Орта мәктәбләрдә бәдии әсәрләрин методики тәһлили» (1938) вә с. методик китаблары бу ҹәһәтдән сечилијәвидир. Бу дөврүн ән мараглы методик васитәләриндән бири проф. Ф. Гасымзадәнин редакторлуғу, Ә. Султанлы, М. Әләкбәров, М. Әлијев, А. Ахундов, М. Гулијев, Ә. Гарабағлы вә Ф. Әфәндијевин иштиракы илә көркәмли рус методисти В. В. Голубковун «Әдәбијјат тәдриси методикасы» әсасында Азәрбајҹан мәктәбләри үчүн «Әдәбијјат методикасы» китабынын чап олунмасыдыр (1940). Васитәдә рус педагожи-методик фикринин ән јени наилијјәтләриндән истифадә едилмиш, Азәрбајҹан мүәллимләринин сәмәрәли иш тәҹрүбәси үмумиләшдирилмиш, нүмунәләрин әксәријјәти Азәрбајҹан әдәбијјатындан кәтирилмишдир. Азәрбајҹан Дөвләт Елми-Тәдгигат Мәктәбләр Институтунун һазырладығы бу методик васит илк тәшәббүс олса да, мүәллимләрин тәләбини нисбәтән өдәјә билмишдир. Әдәбијјат тәдрисинә аид методик әсәрләрин јарадылмасына тәләб күндән-күнә артырды. Дөври мәтбуатын јүксәк гијмәтләндирдији Мирзаға Гулијевин «Натамам орта мәктәбләрдә лирик әсәрләрин өјрәнилмәси» (1940) вә Мәммәд Әләкбәровун «Орта мәктәбдә әдәби оху һаггында» (1940) методик әсәрләри тәдрисин кејфијјәтини јахшылашдырмаг, програм материалларынын мәнимсәнилмәсинә көмәк етмәк бахымындан тәгдирә лајигдир. Бу әсәрләрин үстүнлүјү нәзәри вә практик мәсәләләрин әлагәдар верилмәсиндән ибарәтдир.

Бәдии әдәбијјатын вә әдәбијјатшүнаслығын инкишафы илә әлагәдар олараг програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси вә зәнкинләшдирилмәси өн плана чәкилир. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин гаршысында классик вә мүасир әдәбијјатын ән көзәл нүмунәләринин мәзмун вә идејасыны мәнимсәтмәк, әдәбијјат нәзәријјәси үзрә әдәби јарадычылығын әсас формаларыны ајдынлашдырмаг вә шакирдләрин нитг мәдәнијјәти үчүн зәрури олан билији әлдә етмәк, әдәби-бәдии јарадычылығын инкишаф просесини көстәрән әдәбијјат тарихинин әсасларыны өјрәтмәк вәзифәси дурур. 1940-чы илләрдә нәшр олунан програм вә дәрсликләрдә бу принсипләр әсас көтүрүлүр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә партија вә дөвләтимизин «Һәр шеј ҹәбһә үчүн, һәр шеј гәләбә үчүн» шүары халгымызы гәләбәјә руһландырдығы кими, мәктәбләрин гаршысында да ҝәнҹ нәсли сағлам руһда тәрбијә етмәк вәзифәсини гојду. Дүнјада «ән идејалы, ән габагчыл вә ән ин-

[1] М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри, Бакы, 1935, сәһ. 30.

[2] Орада, сәһ. 92.

[3] Әдәбијјат програмы, Бакы, 1938, сәһ. 3.

гилаби»[1] совет әдәбијјатынын јарадычылары, о чүмләдән Азәрбајчан јазычылары гәләмләрини сүнкүјә чевириб көзәл сәнәт абидәләри јаратдылар. Гаршыда дуран әсас мәгсәд вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, гәһрәманлыг кими әхлаги кејфијјәтләр ашылајан әсәрләрлә програм вә дәрсликләри зәнкинләшдирмәк иди. Програмда дејилирди: «Апардығымыз әдаләтли мүһарибәнин әзәмәтли вә һәлледичи тарихи ролуну кениш күтләләрә бәдии формада чатдыран совет әдәбијјатынын мәс'ул вә шәрәфли ролу дәрсдә конкрет мисалларла изаһ едилмәлидир».[2] Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә халг шаири С. Вурғун «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» мәгаләсиндә гәләм јолдашларыны мүгәддәс вәтәнпәрвәрлик һисси ашылајан әсәрләр јазмаға чағырыр вә дејирди ки, мүһарибәнин ағыр сынагларындан икидликлә чыхан адамлар «Вәтән вә халг мәһәббәтинин мә'нәви не'мәтләри илә јашајан, ана торпағын азадлыг вә шәрәфини өз шәхси шәрәфиндән, шәхси мәнфәәтиндән үстүн тутан инсанлар олду».[3] Бу мәгсәдлә програма «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» (Ордубади), «Медалјон» (С. Рәһимов), «Оғуллар вә аталар» (Әбүлһәсән), «Анамын көјнәји» (Мир Чәлал), «Буз һејкәл» (Ә. Мәммәдханлы) вә с. әсәрләр салынды. Хүсусилә гәләбә чағырышы руһунда јазылан поетик әсәрләрә кениш јер верилди. Азәрбајчан, рус вә гардаш халглар әдәбијјатындан ән көзәл поетик әсәрләрин дәрсликләри зәнкинләшдирмәси тәгдирә лајиг һадисә иди. Мүһарибә дөврүндә шакирдләрә идеја-мәфкурә чәһәтдән ән сағлам вә ән гүввәтли бәдии әсәрләрин өјрәдилмәсинә хүсуси фикир верилирди. «Вәтән уғрунда», «Азәрбајчан мәктәби», «Коммунист», «Азәрбајчан мүәллими» вә башга мәтбуат органлары әдәбијјатын тәдрисиндә вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, халглар достлуғу кими әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасына аид елми-методик мәгаләләр чап едирдиләр. Бу да мүәллимләрә елми-методик көстәриш верир, онлары педагожи чәһәтдән силаһландырырды.

Дөврүн педагожи-методик әдәбијјаты вәтәнпәрвәрлијин ашыланмасына јөнәлдилмишди. В. И. Ленин јазырды: «Вәтәнпәрвәрлик—әсрләр вә мин илләр боју вәтәнләрин бирбириндән ајры олмасынын доғурдуғу ән дәрин дујғулардан ибарәтдир».[1] Мәгсәд мәһз бу дујғуларын бәдии әсәрләрин тәдриси просесиндә кәнч нәслә ашыланмасындан ибарәт олмушдур. Әдәбијјат тәдрисинин әсасыны коммунист идејалылығы тәшкил едир. Л. И. Брежнев јолдаш Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын көстәрдији гәләбәнин 30 иллији мүнасибәтилә демишдир: «Коммунист идејалылығы гүввәмизин һәјатверичи мәнбәји олмуш, мәнбәјидир вә мәнбәји олачагдыр».[2] Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә көрүлән бүтүн методик тәдбирләр кәнч нәслә ән көзәл әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасына, фәнләрин, о чүмләдән дә әдәбијјатын тәдрисини јахшылашдырмаға јөнәлдилмишди. 1944-чү илин јанварында чағырылан республика мүшавирәсиндә дил-әдәбијјат тәдрисинин вәзијјәти кениш тәһлил едилди вә бир сыра әмәли тәклифләрин һәлли көстәрилди («Азәрбајчан мәктәби», 1944, № 1).

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин гәләбәсиндән сонра совет әдәбијјаты тәдрисинин гаршысында: «Кәнчләри дүзкүн тәрбијә етмәклә, онларын тәләбләринә чаваб вермәкдә, сағлам, өз ишинә инанан, манеәләрдән горхмајан, һәр чүр манеәни арадан галдырмаға һазыр олан јени нәсил тәрбијә етмәкдә дөвләтә», халга, вәтәнә јардым көстәрмәк вәзифәси гојулду.[3] Бу мәс'ул вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә 1947-чи илдән фәалијјәтә башлајан «Педагожи мүһазирәләр»ин ролу хүсусилә гејд олунмалыдыр. Отуз илдән артыг тарихә малик олан республика «Педагожи мүһазирәләр»и өз ихтисасыны дәриндән билән, педагожи-методик усталыға јијәләнән габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәсиндә вә јајылмасында бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бир сыра мүәллимләрин методист тәдгигатчы вә алим кими јетишдирилмәсиндә бу тәдбирләр дүзкүн истигамәт вермиш, онлары тәдгигатчылыға өјрәтмишдир. Програм вә дәрсликләрин тәртибиндә, методик васитәләрин јарадылмасында онларын сәмәрәли әмәји вардыр. Партија вә дөвләтин көстәриши әсасында методист алимләр сәмәрәли әмәк сәрф етмәјә башладылар. Програм вә дәрсликләр совет јазычыларынын ән дәјәрли әсәрләри илә зәнкинләшдирилди.[4]

[1] А. Жданов. Совет әдәбијјаты дүнјада ән идејалы вә ән габагчыл әдәбијјатдыр, Бакы, 1954, сәһ. 5.
[2] Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты програмы, Бакы, 1942, сәһ. 31.
[3] «Азәрбајчан мәктәби» 1945, № 2, 3, сәһ. 13.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд, сәһ. 186.
[2] Л. И. Брежнев. Совет халгынын бөјүк һүнәри, Бакы, 1975, сәһ. 10.
[3] ҮИК(б)П МК-нын әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында гәрарлары, Бакы, 1950, сәһ. 6.
[4] Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы, Бакы, 1945.

Дил-әдәбијјат мүәллимләринин 1954-чү илдә чағырылмыш биринчи республика мүшавирәсиндә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәк саһәсиндә бир сыра тәдбирләр көрүлдү, програм вә дәрсликләрдә мәзмун вә идеја бахымындан ән мүкәммәл әсәрләрин верилмәси көстәрилди.[1]

Мә'лумдур ки, шәхсијјәтә пәрәстишин зәрәрли нәтичәси өз тә'сирини мaариф вә мәдәнијјәт, әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндә дә көстәрмишдир. Марксизм-ленинизмә зидд олан шәхсијјәтә пәрәстишин тәнгиди, В. И. Ленинин партија вә дөвләт фәалијјәти принсипләринин бәрпа едилмәси тә'лим-тәрбијә саһәсиндә дә дөнүш әмәлә кәтирди. Бир сыра сәнәткарларымызын зәнкин бәдии ирси јенидән халгымыза гајтарылды. Шәхсијјәтә пәрәстишлә әлагәдар олан әсәрләр нисләнилди, онларын тә'лим-тәрбијә үчүн зәрәрли олдуғу көстәрилди. Сов.ИКП МК-нын «Шәхсијјәтә пәрәстиши вә онун нәтичәләринин арадан галдырылмасы һаггында» 1956-чы ил тарихли гәрары[2] нәтичәсиндә әдәбијјатымызын даһа көзәл инчиләри програм вә дәрсликләримизи зәнкинләшдирди.

«Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» Ганун мәктәбин гаршысында шакирдләри ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламаг, «елмин әсасларыны јахшы билән адамлар» јетишдирмәк, «кәнчләри социализм чәмијјәти принсипләринә дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда, коммунизм идејалары руһунда тәрбијә» етмәк кими шәрәфли вәзифәләр гојду.[3] Јени програм вә дәрсликләр һәмин мәс'ул вәзифәләрин һәјата кечирилмәсинә мүнасиб тәртиб олунду.[4] Лакин програм материалларынын сечилмәси, синифләр үзрә бөлүшдүрүлмәси дөврүн тәләбинә чаваб верә' билмәди. Бәдии материалларын бир чоху идеја-бәдии чәһәтдән ашағы сәвијјәдә иди, гардаш халглар әдәбијјатындан нүмунәләр чох азды. Мәһз буна көрә дә програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәсинә јенә дә бөјүк еһтијач варды. Одур ки, педагожи-методик ахтарышлар давам етдирилир, габагчыл тәчрүбәнин јекунлары систематик олараг үмумиләшдирилир.

¹ Бах: «Азәрбајчан мәктәби» 1954, № 2.

² Шәхсијјәтә пәрәстишин вә онун нәтичәләринин арадан галдырылмасы һаггында Сов.ИКП МК-нын гәрары, Бакы, 1956.

³ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Бакы. 1960, сәһ. 109.

⁴ Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы, V—VIII синифләр үчүн, Бакы, 1963. Әдәбијјат програмы, IX—XI синифләр үчүн, Бакы, 1963.

Совет һакимијјәти илләриндә әдәбијјатын тәдриси саһәсиндә чох бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылмышдыр. Јалныз ону демәк кифајәтдир ки, сон 20 илдә 20-дән артыг намизәдлик вә докторлуг диссертасијалары јазылмыш вә мүдафиә олунмушдур. Бу саһәдә илк дәфә Ә. Гарабағлы «Орта мәктәбин әдәбијјат курсунда Азәрбајчан фолклорунун јери вә тәдрис үсулу» (1949) мөвзусунда диссертасија ишини мүдафиә етмишдир. Бундан сонра проф. Ә. Гарабағлы методист алимләрин јетишдирилмәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. О, бу ишә елми рәһбәр, мәсләһәтчи вә оппонент кими шәрәфли әмәк сәрф етмишдир.

Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин «Орта үмумтәһсил мәктәбинин ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» гәрары илә әлагәдар олараг маариф саһәсиндә бир сыра дәјишикликләр едилди. Партија вә дөвләтимизин 1966-чы ил нојабр тарихли гәрарына әсасән ибтидаи тәһсил үч ил мүәјјәнләшдирилди, IV синиф исә фәнләр системинә кечирилди. 1971/72-чи дәрс илиндән фәалијјәт көстәрән бу гәрара кими програм вә дәрсликләрдә елә бир нәзәрә чарпан дәјишиклик едилмәмишдир. Лакин бундан сонра һәм програмлар јенидән ишләнилди, һәм дә дәрсликләр хејли тәкмилләшдирилди. Хүсусилә үмумтәһсил мәктәбләринин VIII—X синифләриндә әдәбијјат дәрсләри илә әлагәдар олараг В. И. Ленинин әсәрләриндән бир сыра нүмунәләрин өјрәнилмәси тәгдирә лајигдир.[1]

Әдәбијјат тәдриси илә әлагәдар тәдбирләрин фајдасы бөјүкдүр. Белә ки, дәрсликләр үчүн методик васитәләрин јарадылмасы әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәјә сәмәрәли көмәк едир. Бу методик васитәләр сәмәрәли ахтарышларын, педагожи-методик үмумиләшдирмәләрин нәтичәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Һәмин васитәләр әдәбијјат мүәллимләринин столүстү китаблары олуб, тә'лимин

¹ Әдәбијјат програмы, IV—X синифләр үчүн, Бакы, 1977, сәһ. 70.

тәкмилләшдирилмәсиндә, сәмәрәли тәшкилиндә вә шакирдләрин фәаллашдырылмасында чох фајдалыдыр.

Әдәбијјат тәдрисинин елми вә тәрбијәви маһијјәтини ваһид мәгсәдә јөнәлтмәк зәруридир. Л. И. Брежнев јолдаш В. И. Ленинин «дәрс просесини коммунист тәрбијәси просеси илә сых әлагәләндирмәк»[1] чағырышыны рәһбәр тутмағы мүәллимләрин шәрәфли борчу сајыр. «Мүәллим өз гүввәсини, ганыны, өзүндә олан бүтүн гијмәтли кејфијјәтләри өз шакирдләринә, халгына верир», һәм дә «халгдан, һәјатдан, елмдән ән јахшы сифәтләри сүнкәр кими өзүнә чәкәрәк, јенидән ушаглара гајтарыр». Демәли, мүәллим әмәји мисилсиздир, шәрәфлидир. Доғрудур, «инсан өз әмәји илә тәбиәти дәјишдирир», лакин мүәллимин е'чазкар әмәји «инсанын өзүнү формалашдырыр».[2] Бу бахымдан бәдии әдәбијјат даһа зәнкин материал верир. Һ. Әлијев јолдаш Азәрбајчан јазычыларынын VI гурултајында демишдир: «Мүбариз партијалылыг, коммунизм идеалларына һәдсиз сәдагәт бизим чохмилләтли совет әдәбијјатынын гүввәт мәнбәји, һәјат чешмәси олмушдур вә һәмишә дә belә олачагдыр».[3] Ајдындыр ки, әдәбијјат тәдриси ичтимаи маһијјәт дашыјыр, коммунист әхлаги кодексинин кәнч нәслә ашыланмасында мүһүм рол ојнајыр, чүнки вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, бејнәлмиләлчилик кими әхлаги кејфијјәтләр совет әдәбијјатынын мәзмун вә идеја әсасыны тәшкил едир. С. Вурғунун дили илә десәк, «халг вә вәтән мәһәббәти—инсанын һәјат нәфәсидир.[4] Мүасир дөврүмүзүн башлыча мәсәләләриндән бири јени инсан тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Она көрә ки, «Коммунизмә кечид дөврүндә мә'нәви зәнкинлији, әхлаг сафлығыны вә физики камиллији аһәнкдар сурәтдә бирләшдирән јени инсан тәрбијә етмәк имканлары артыр».[5]

Партија вә дөвләтин әдәбијјат вә инчәсәнәт, маариф вә мәктәб һаггында гәрар вә көстәришләри әдәбијјат тәдрисини дүзкүн истигамәтләндирир, онун мәгсәд вә вәзифәләрини ајдынлашдырыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән республикада әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәјә Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институту, хүсусилә онун Азәрбајчан дили вә әдәбијјат шө'бәләри јахындан көмәк едир. Сон илләрдә «Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси» (биринчи вә икинчи чилдләр, 1966.) методик вәсаитинин јарадылмасы, онун тәкмилләшдирилмиш икинчи нәшринин (1976) бурахылмасы әдәбијјат мүәллимләринә институтун ән көзәл һәдијјәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Үмумијјәтлә, истәр елми-тәдгигат институнун әмәкдашлары вә истәрсә дә башга али мәктәбләрин мүәллимләри әдәбијјат тәдриси методикасына аид бир сыра мараглы тәдгигат әсәрләри јазмышлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан педагожи-методик фикринин, хүсусилә әдәбијјат тәдрисинин инкишафында Һ. Зејналлы, А. Мусаханлы, Б. Чобанзадә, М. Рәфили, М. Гулијев, Ә. Назим, Ф. Гасымзадә, М. Ариф, Мир Чәлал, Әзиз Шәриф, Ә. Сејидов, Ә. Дәмирчизадә, Һ. Араслы, Ә. Гарабағлы, А. Абдуллајев, Ә. Султанлы, М. Әләкбәрли, Чәфәр Хәндан, Меһди Һүсејн, Һ. Сәмәдзадә, М. Гулузадә вә башга көркәмли шәхсијјәтләр сәмәрәли фәалијјәт көстәрмиш, шәрәфли әмәк сәрф етмишләр.

Орта мәктәб әдәбијјат дәрсликләринин мүәллифләри узун илләр дәрсликләр үзәриндә сәмәрәли ишләмиш, габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсини үмумиләшдирмиш, мәтбуатын тәнгиди гејдләрини, хејирхаһ, педагожи-методик төвсијәләри нәзәрә алмыш вә мүасир дәрсликләримизи јаратмышлар. Әлбәттә, әдәбијјат програм вә дәрсликләринин һәмишә тәкмилләшдирилмәсинә бөјүк еһтијач вардыр. Бу саһәдә заманәмизин гәһрәманлыг епопејалары адландырылан «Кичик торпаг», «Дирчәлиш» вә «Хам торпаг» хатирә әсәрләри зәнкин материал верир. Тарихи һадисәләрин бәдии һәјат салнамәси олан бу әсәрләр програм вә дәрсликләрин идеја истигамәтләрини, долғунлашдырмагда ән гүдрәтли мәнбәдир.

Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Хүсусилә бүтүн үмумтәһсил системини вә биринчи нөвбәдә орта мәктәби чидди сурәтдә даһа да тәкмилләшдирмәк лазым кәлдији ајдындыр. Инсана лазым олан биликләрин һәчм е'тибары илә кәскин шәкилдә вә сүр'әтлә артдығы индики шәраитдә башлыча мәгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз. Өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг, елми вә сијаси информасијанын сүр'әтли

[1] Л. И. Брежнев. Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси һаггында, Бакы, 1975, сәһ. 475.
[2] Јенә орада, сәһ. 187.
[3] Бах: «Азәрбајчан», 1976, № 6, сәһ. 10.
[4] С. Вурғун. Бөјүк сәнәт уғрунда, Бакы, 1970, сәһ. 42.
[5] Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Бакы, 1977, сәһ. 109.

ахымындан баш ачмаг бачарығы ашыламаг лазымдыр». Демәли, әдәбијјат тәдриси просесинин тәкмилләшдирилмәси, шакирдләрин мүстәгиллијини фәаллығыны артырмаг, онлара өз биликләрини зәнкинләшдирмәк вәрдишләри, елмин сүр'әтли инкишафыны баша дүшмәк, ону шүурлу дәрк етмәк бачарығы ашыламаг әдәбијјат мүәллиминин јүксәк елми һазырлыға, маһир педагожи-методик усталыға саһиб олмасыны тәләб едир. Ејни заманда, мүасир тәләбләрә чаваб верән програм вә дәрсликләрин, методик васит вә әјани васитәләрин јарадылмасы проблемини гаршыја гојур.

Алтмыш иллијини тәнтәнәли сурәтдә гејд етмәјә һазырлашдығымыз Азәрбајчан Коммунист Партијасы вә дөрд орденли республикамыз әдәбијјат вә инчәсәнәтин, маариф вә мәдәнијјәтин, о чүмләдән әдәбијјат тәдрисинин инкишафына бөјүк гајғы көстәрмәкдәдир.

ГРАММАТИК БАЧАРЫГЛАР ВӘ ОНЛАРЫН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Мухтар ҺӘМЗӘЈЕВ
психолокија елмләри доктору, профессор

ИНСАНЫН һәр һансы бир фәалијјәт саһәсиндә мүвәффәгијјәт газанмасыны чох вахт онун һәмин саһәдәки бачарыглары илә өлчүрләр. Бурда мүәјјән бир һәгигәт вардыр. Адәтән, инсан бу вә ја дикәр бачарыға јијәләндикдә өз һәрәкәтләрини гаршыја гојулмуш мәгсәдә мүвафиг олараг сечир, ону һәјата кечирмәк үчүн мөвчуд билик вә вәрдишләрдән истифадә едир.

Үмумијјәтлә, бачарыг дедикдә, мәнимсәнилмиш биликләр вә кечмиш тәчрүбә әсасында инсанын нәзәри вә практик ишләри шүурлу сурәтдә асанлыгла вә дәгигликлә јеринә јетирмәјә һазыр олмасы баша дүшүлүр. Мәһз буна көрә дә, фәалијјәтин башга саһәләриндә олдуғу кими, грамматик материалын мәнимсәнилмәси вә бу саһәдә зәрури фикри әмәлијјатларын апарылмасы үчүн дә мүвафиг бачарыгларын формалашмасы зәруридир. Бу чүр бачарыглар грамматик бачарыглар олуб инсанын һәмин саһәдәки фәалијјәтиндә әсас јер тутур.

Бәс конкрет олараг грамматик бачарыглара нәләр дахилдир? Шүбһәсиз, грамматик бачарыглардан сөһбәт кедәркән биринчи нөвбәдә грамматик материаллары тәһлил едә билмәк, онлары мүгајисә едә билмәк вә үмумиләшдирмәк, вә тәсниф едә билмәји бачармаг баша дүшүлүр. Демәли, тәһлил, мүгајисә, үмумиләшдирмә, мүчәррәдләшдирмә, тәснифат кими фикри әмәлијјатлар садәчә фикри әмәлијјат олараг галмыр. Инсанлар бу әмәлијјатлара јијәләнир вә өз фикри фәалијјәтләриндә онлардан истифадә етмәји бачарырлар. Беләликлә, һәмин әмәлијјатлар мүәјјән фәалијјәт саһәсиндә инсан үчүн зәрури олан зеһни бачарыға чеврилир вә онун фәалијјәтини асанлашдырыр. Мәһз буна көрә дә бачарыг вә вәрдишләр саһәсиндә узун мүддәт тәдгигат апармыш совет психологларындан З. И. Хочава тә'лим просесиндә шакирдин фикири мәсәләни һәлл етмәклә әлагәдар апардығы фикри әмәлијјатларын бачарыг кими формалашмасыны гејд едир. О јазыр: «Һәр чүр башга бачарыглар кими, һесаб мәсәләләрини һәлл етмәк бачарығы да фикри иш шәклиндә фәалијјәт көстәрир».

Бу фикир ејни заманда грамматик мәсәләләри һәлл етмәјә дә аиддир. Она көрә дә грамматик мәсәләләрин һәллиндә әсас јер тутан фикри әмәлијјатларын бир әгли бачарыг кими формалашмасы зәруридир. Мәһз буна көрә дә көркәмли совет психологу С. Л. Рубинштејн тә'лим просесиндә фикри фәалијјәтин тәһлил, тәркиб, мүчәррәдләшдирмә, үмумиләшдирмәјә әсасландығыны хүсуси олараг гејд едир.

С. Л. Рубинштејнин гејд етдији кими, фикри просесләр (тәһлил, тәркиб, мүгајисә, мүчәррәдләшмә, үмумиләшдирмә вә с.) «Һәмишә фактик олараг мүәјјән фәннин мәзмунуна тәтбиг әсасында һәјата кечир (һесаб, һәндәсә, грамматика вә с.) вә буна көрә дә мүхтәлиф һесаб, һәндәси вә с. әмәлијјатлар шәклиндә мејдана чыхыр» (С. Л. Рубинштејн, «Тәфәккүр вә онун тәдгиги јоллары һаггында» М., 1958, сәһ. 48).

Мәһз буна көрә дә грамматик материалларын өјрәнилмәси просесиндә јаранан тәһлили, тәркиби, мүгајисәни, үмумиләшдирмәни вә с. грамматик тәһлил, тәркиб, мүгајисә, үмумиләшдирмә адландырмаг лазым кәлир.

Шүбһәсиз, грамматик материалларын мәнимсәнилмәси вә бу саһәдә мүвәффәгијјәт газанылмасы үчүн тәкчә бир фикри әмәлијјатдан, мәсәлән, тәһлилдән вә ја мүгајисәдән истифадә едилмәси вә бунунла әлагәдар бачарығын јаранмасы

Kitabxanası

кифајәт дејилдир. Буну үчүн шакирдләрин зәрури әмәлијјатлар системинә јијәләнмәси лазым кәлир. Елә буна көрә дә һәмин мәсәлә әтрафында мүхтәлиф фикирләр, бахышлар мејдана кәлмиш вә психологлар буну мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмәјә чалышмышлар.

Һәлә јахын заманлара гәдәр психолокијада белә бир тәсәввүр һөкм сүрүрдү ки, грамматика (еләчә дә јазы) гајдаларыны «билмәк» вә буна мүвафиг мүмарисәләр әсасында мәшг етмәк, дүзкүн јазы вәрдишләринә јијәләнмәјә кәтириб чыхарыр. Мәктәбдә тәтбиг олунан тә'лим методларынын әсасында да мәһз һәмин тәсәввүр дајанырды. Бунунла јанашы олараг, дүзкүн јазы проблеми илә узун мүддәтдән бәри мәшғул олан Г. Г. Граник һаглы олараг гејд едир ки, дүзкүн јазы вәрдишләринин јарадылмасы проблеминә һәср олунмуш ишләрдә шакирдләрин савадлылығынын гејри-гәнаәтбәхш олдуғу, хүсусилә дурғу ишарәләриндән истифадә бачарығынын ашағы сәвијјәдә олдуғу көстәрилир. Она көрә дә Г. Г. Граникин фикринчә, грамматик бачарыгларын јаранмасыны һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә мүвафиг фикри иш пријомларынын ташәккүлү илә әлагәләндирмәк лазымдыр. Бунунла јанашы олараг Г. Г. Граникин тәдгигатлары көстәрмишдир ки, шакирдләрин бир гисми һазыр мәтн үзрә мүвәффәгијјәтлә ишләмәк вә зәрури дурғу ишарәләрини ишләдә билмәк бачарығына јијәләнә билдији һалда, имла јазаркән, хүсусилә мәтни јарадычы шәкилдә өзләри тәртиб едәркән дурғу ишарәләрини јериндә ишләдә билмирләр вә сәһвләрә јол верирләр. Демәли, бурадан белә бир факт ајдын олур ки, шакирдләрин бир гисминдә јазы ишинин бир нөвү илә әлагәдар јаранмыш дурғу ишарәләри бачарығы башга нөв јазыја кечә билмир.

Бачарыг проблеми үзрә психоложи әдәбијјатын тәһлили көстәрир ки, грамматик бачарыгларын ташәккүлү мәсәләсини там мә'насында һәлл етмәјә имкан верән тәсәввүрләр һәлә јох дәрәчәсиндәдир. Бунунла бәрабәр, мүхтәлиф психоложи мәктәбләрин бу саһәдәки фикирләри һәмин мәсәләнин мүсбәт һәллинә имкан јарада биләр. Адәтән, инсан фәалијјәти чохчәһәтли олдуғуна көрә бу просесдә мүхтәлиф ишләрин ичрасы баш верир.

Совет психологлары тәрәфиндән мүхтәлиф мәзмунлу ишләрин өјрәнилмәси көстәрмишдир ки, бунларын һәр бири өз мәгсәд вә мотивләри илә јанашы олараг, бөләдләшмә, ичра вә нәзарәт үнсүрләринә, мәрһәләләринә малик олур. Шүбһәсиз, бу үнсүрләрин, еләчә дә ичра едилән ишин мәгсәд вә мотивләринин дәрк олунмасынын мүвафиг мәсәләни һәлл етмәјә, бунунла әлагәдар бачарығын јаранмасына тә'сири олмаја билмәз.

С. Л. Рубинштејнин вә А. Н. Леонтјевин тәдгигатлары көстәрмишдир ки, мүәјјән мотивләрлә бағлы олан вә мүвафиг мәгсәдә наил олмаға јөнәлдилмиш ишләрин ичрасы заманы һәмин мәгсәдә наил олмагла әлагәдар шәраитин нәзәрә алынмасы зәруридир. Она көрә дә ичра едилән ишин мәгсәди олдуғу кими галдығы һалда, онун ичра шәраитинин дәјишилмәси конкрет вәзифәнин дәјишмәсинә сәбәб олур. Бу исә һәмин ишин ичрасындакы әмәлијјат тәркибинин дәјишмәси илә әлагәдардыр. Психологларын бир гисми бурада ишин бөләдләшмә үнсүрүнә, мәрһәләсинә хүсуси јер верирләр.

Совет психологларындан Д. Н. Богојавленски, Н. А. Менчинскаја, С. Ф. Жуйков, Ј. Н. Кабанова—Меллер, Г. Г. Граник вә башгаларынын тәдгигатларында психоложи тәһлил ваһиди кими фикри фәалијјәт пријомларына хүсуси диггәт јетирилир. Г. Г. Граникин фикринчә, үмуми идраки әһәмијјәт дашыјан фикри иш пријомлары јеринә јетирилән ишин бөләдләшмә мәрһәләсинин тә'мин олунмасына аиддир. Чүнки бурада гајданын тәтбиги үчүн мүвафиг әламәтләрин ајрылмасы, үмумиләшдирилмәси вә дәрк олунмасы баш верир.

Тә'лим просесиндә шакирдләрдә мүвафиг практик бачарыгларын, о чүмләдән грамматик бачарыгларын ташәккүл тапмасы заманы бу чүр мөвчуд психоложи һалларын нәзәрә алынмасы зәруридир.

Г. Г. Граник һәмин анлајышлары дурғу ишарәләри үзрә әлагәдар грамматик бачарығын јаранмасына тәтбиг етдикдә ашағыдакы вәзијјәтин алындығыны гејд етмишдир: мәтнә дурғу ишарәләрини јазмагла бағлы олараг ишин ичра мәрһәләсинин ирәли сүрдүјү ејни мәгсәдә наил олмаг просеси мүхтәлиф шәраитдә баш верә билир (бу, јазы ишинин, тапшырығын нөвүндән, чалышма, имла, сәрбәст мәтн тәртиб етмәк вә с. асылы олур). Она көрә дә мүхтәлиф шәраитдә һәмин иши мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк үчүн шакирд онун (ишин) бөләдләшмә мәрһәләсиндәки әмәлијјатларын тәркибини дәјишдирмәлидир. Әкс тәгдирдә гаршыда дуран конкрет вәзифә ичра едилмәмиш галар. Бәс онда шакирдләрин мүхтә-

лиф шәраитдә гаршыја гојулмуш ејни мәгсәдә дүзкүн наил олмалары үчүн нә тәләб олунур? Нечә етмәк лазымдыр ки, шакирд һәр чүр шәраитдә дүзкүн әмәлијјат апармағы бачарсын? Бу чүр бачарыг тәкчә дурғу ишарәләри үзрә гејд етдијимиз һалда дејил, грамматиканын вә орфографијанын бүтүн саһәләриндә зәруридир. Чүнки шакирдләр грамматик мәсәләләри јалныз бир јолла, һәмишә јалныз бир формада һәл етмирләр. Она көрә дә бу һалларын һамысында шакирдләрин дүзкүн һәрәкәт етмәләринә имкан верән бачарыгларын формалашмасына наил олмаг лазым кәлир. Бу бачарыглар һәр чүр конкрет шәраитдә дүзкүн әмәлијјат апармаға имкан вермәлидир. Конкрет ишләрин бу чүр гурулушунун тәшәккүлү әввәлчәдән мүвафиг фикри иш пријомларынын мәнимсәнилмәсинә әсасланыр.

Г. Г. Граник мүәјјән етмишдир ки, бу чүр фикри иш пријомлары өзүнәмәхсус психоложи вәзифәни јеринә јетирир, даһа доғрусу, мүхтәлиф шәраитдә онун тәтбигинә имкан верән ишин бөләдләшмә һиссәсинин јарадылмасынын хүсуси васитәси ролуну ојнајыр. Она көрә дә грамматик бачарыгларын әсасында мәһз белә пријом-васитәләрин јарадылмасы дајаныр. Бурада ишлә бачарыг анлајышларыны гарышдырмаг олмаз. Бачарыг садәчә иш олмајыб, елә ишдир ки, инсан тәрәфиндән мүхтәлиф конкрет шәраитләрдә ичра едилир. Бу чүр иш-бачарыг мүвафиг конкрет вәзифәдән асылы олараг, тез-тез дәјишән әмәлијјатлар групундан тәшкил олунмуш хүсуси бөләдләшмә үнсүрүнә маликдир. Башга сөзлә, јә'ни һәгиги шәкилдә үмумиләшмиш ишләр практик бачарыг ола биләр.

Мәктәб тәчрүбәси вә апардығымыз мүшаһидә вә експериментләр көстәрди ки, бә'зән шакирдләр грамматик бачарыглара јијәләнмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу чәтинлик ән чох грамматик материал үзәриндә иш апараркән мүһүм әламәтләри шакирдләрин фәргләндирә билмәмәләри, формал әламәтә истинад етмәләри нәтичәсиндә баш верир. Она көрә дә шакирдләрдә кенерализасија һадисәсинин тә'сири алтында дүзкүн грамматик үмумиләшдирмә, мүгајисә вә мүчәррәдләшдирмә бачарығы јаранмыр. Бунунла әлагәдар олараг шакирдләр грамматик материаллар (грамматик категоријалар, орфограмлар, синтагмлар вә с.) арасындакы охшарлыг вә фәрги ашкара чыхармагда, онлары мүәјјән анлајыш алтына кәтирмәкдә, һансы гајданын тәтбигинин зәрури олдуғуну

анламагда чәтинлик чәкирләр. Мәсәлән, шакирдләр грамматик тәһлили формал грамматик әламәт үзрә апарыр вә һәмин әламәт үзрә үмумиләшдирирләр. Она көрә дә чалышмаларын јеринә јетирилмәсиндә, орфографија вә дурғу ишарәси гајдаларына әмәл олунмасында сәһвләр өзүнү көстәрир. Шакирдләрин јијәләнмәли олдуглары грамматик бачарыглардакы белә гүсурлар ән чох онларын бу саһәдә дүзкүн фикри иш пријомларына, һәм дә практик бачарыг сәвијјәсинә јүксәлмиш үмумиләшмиш пријомлара јијәләнмәмәләри илә әлагәдар олур.

Апардығымыз мүшаһидә вә експериментләр көстәрди ки, орфографија вә дурғу ишарәси мәсәләләринин һәлли шакирдләрдән үмумиләшмиш фикри пријомлардан истифадә етмәји тәләб едир. Лакин бунунла јанашы, материалын характериндән асылы олараг һәр бир хүсуси һалда грамматик ишин бөләдләшмә мәрһәләсинин тәшкили үчүн мүвафиг хүсуси әмәлијјатларын апарылмасы лазым кәлир. Г. Г. Граникин дурғу ишарәләри үзрә апардығы тәдгигатда өзүнү көстәрән бу чүр әмәлијјатлар (вә ја хүсуси фикри иш пријомлары) бизим орфографија үзрә апардығымыз тәдгигат заманы шакирдләрин мүхтәлиф характерли мәтнләр үзрә ишләмәләри просесиндә дә ашкар олду.

IV—VI синифләрдә мүхтәлиф орфографик гајдалары әһатә едән материаллар үзрә үч серија експеримент апардыг. Биринчи серијада шакирдләрә кечдикләри гајда үзрә һазыр мәтн тәгдим олунду вә бурада бурахылмыш орфограмлары әлавә етмәк тапшырығы верилди. Икинчи серија експеримент заманы, кечилмиш гајдалары әһатә едән мәтн үзрә имла јаздырылды.

Үчүнчү серијада исә шакирдләр сәрбәст јазы ишләри ичра етдиләр (ифадә, инша, әмәли јазылар шәклиндә). Нәтичәдә мә'лум олду ки, һәр үч һалда шакирдләрин орфографик мәсәләни дүзкүн һәлл етмәләри үчүн үмумиләшмиш фикри иш пријомларына јијәләнмәләри лазым кәлир. Белә пријомлар үчүн зәрури әмәлијјатлар грамматик вә орфографик гајданын тәләбинә мүвафиг олараг орфограма хас олан мүһүм әламәти ајыра билмәк, һәмин әламәтләри јадда сахламаг вә әламәтләр үзрә үмумиләшдирмә апара билмәкдән ибарәтдир. Бу чүр үмуми фикри пријомда грамматик ишин бөләдләшмә һиссәси ејни олдуғуна вә мүхтәлиф шәраитдә ичра едилдијинә көрә шакирд үчүн зәрури бачарыға чеврилир.

Она көрә дә шакирд бу чүр бачарыгдан јалныз конкрет бир һалда дејил, мүхтәлиф һалларда истифадә едә билир, бир мәсәләнин һәллиндән башгасына кечмәкдә чәтинлик чәкмир. Гејд етдикләримиздән ајдын олур ки, шакирдләрин зәрури фикри иш пријомларына (хүсусилә үмумиләшмиш фикри иш пријомларына) јијәләнмәләри онларын грамматик вә орфографик мәсәләләри һәлл етмәләрини асанлашдырыр, онларда зәрури грамматик бачарыг кими өзүнү бүрузә верир. Бурадан исә шакирдләрә һәмин бачарыг-пријомларын ашыланмасынын зәрурилији мејдана чыхыр. Бәс бу чүр фикри иш пријомларыны шакирдләрә һансы јолла ашыламаг лазымдыр? Бу суала һәдә ики фикир тәдгигатчыларын диггәт мәркәзиндә дајанмышдыр; мәсәләнин һәлли пријомуну шакирдләрә «һазыр» вермәк вә мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләри зәрури фикри әмәлијјатлар системинә мүстәгил јијәләндирмәк.

Апарылмыш тәдгигатлар икинчи јолун даһа сәмәрәли олдуғуну көстәрмишдир. Профессор Д. Н. Богојавленски бу мәсәләнин һәллинә фәргләндиричи шәкилдә јанашмағы төвсијә едир. Азәрбајчан дили үзрә орфографија вә дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәси просесиндә һәмин мәсәләнин һәллинә биз мәһз бу бахымдан јанашмышыг. Бунунла әлагәдар олараг, һәр бириндә 15 нәфәр олмагла үч груп шакирдлә фәрди иш апарылмышдыр. Биринчи групда шакирдләрә мүәјјән грамматик мәсәләни һәлл етмәклә әлагәдар фикри иш пријому һазыр шәкилдә верилмишдир. Икинчи групда шакирдләрә мүвафиг пријому тәртиб етмәк үчүн јалныз илкин тә'лимат верилмишдир. Сонра онлар мүстәгил һәрәкәт етмишләр. Үчүнчү групда шакирдләр експериментаторун рәһбәрлији алтында мүвафиг пријома јијәләнмишләр. Әввәлчә шакирдләр «чәтинликлә» гаршылашдырылмышлар. Бу чүр «чәтинлијин» сәбәбини ајдынлашдырмаг үчүн онлар материалын хүсусијјәтини вә гајданын тәләбини дәрк етмәјә јөнәлдилмишләр. Белә проблем ситуасија шәраитиндә шакирдләр фикри иш пријомунун тәркибинә дахил олан әмәлијјатлар системини мүәјјәнләшдирмишләр. Бурада әсас әламәтләри шакирдләрин мүәјјәнләшдирә билмәләринә, грамматик ишин ваһид бәләдләшмә һиссәсинин формалашмасына диггәт јетирилмишдир. Нәтичә пријом өјрәдилдикдән сонра дәрһал вә ики-үч ај сонра јохланмышдыр.

Әлдә едилмиш материалларын тәһлили көстәрди ки, биринчи групда шакирдләр һазыр схем үзрә мүвәффәгијјәтлә

әмәлијјат апарырлар. Лакин мүәјјән вахт кечдикдән сонра схеми јаддан чыхарыр вә сәһвә јол верирләр. Дикәр тәрәфдән, онлар јалныз конкрет һалла бағлы әмәлијјат апармағы бачарыр, әлдә етдикләри билкләри јени шәраитдә тәтбиг едә билмирләр.

Икинчи групда шакирдләр грамматик мәсәләни һәлл етмәк үчүн зәрури әмәлијјатлар системинә, нисбәтән кеч јијәләнирләр. Бә'зән артыг әмәлијјатлара јол верир вә ја зәрури әмәлијјаты бурахырлар. Бир чох һалларда исә әмәлијјатларын мәнтиги ардычыллығыны позурлар.

Үчүнчү групдакы шакирдләр һәр ики групдан фәргләнмишләр. Һәр шејдән әввәл, бу шакирдләр фикри иш пријомлары дүшүнмәк јолларыны дәрк едирләр. Мүәллимин рәһбәрлији онлары артыг әмәлијјатлардан узаглашдырыр вә әмәлијјатлар системинин мүвафиг ардычыллыгла формалашмасына шәраит јарадыр. Бу групда фикри иш пријому үмумиләшмиш кениш практик бачарыға чеврилир вә она көрә дә шакирдләр һәмин пријомдан башга шәраитдә асанлыгла истифадә едирләр.

Гејд етдијимиз материалдан ајдын олур ки, шакирдләрин грамматик бачарыглара јијәләнмәләри онларын грамматик мәсәләләри һәлл етмәләри үчүн зәруридир. Она көрә Азәрбајчан дили тәдрисинин бүтүн мәрһәләләриндә шакирдләрин грамматик материаллары тәһлил вә тәркиб етмәк, үмумиләшдирмәк, мүгајисә етмәк, мүчәррәдләшдирмәк бачарығына јијәләнмәләринә наил олмаг лазымдыр. Бу бачарыглар кениш практик бачарыға-фикри иш пријомлары сәвијјәсинә гәдәр јүксәлмәлидир.

ШАКИРДЛӘРӘ ШЕ'Р ӘЗБӘРЛӘТМӘЈИН ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Ајдын ҺАЧЫЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

ЛИРИК ше'рләри өјрәнмә просесиндә шакирдләр сәнәткары илһама кәтирән идејаларла даһа јахындан таныш олур, онун ифадә етдији һисс вә дујғулары даһа дәриндән баша дүшә билирләр. Һәмчинин ушаглыгда поетик әсәр-

ләрә өз шәхси мүнасибәтләрини билдирмәк, бурада тәблиғ олунан идејаларла јашамаг руһу тәрбијә едилир. Еләчә дә ше'рләрин тәһлили заманы шакирдләрин бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри илә, башга сөзлә, зәнкин һәјатымызы лирик лөвһәләрлә әкс етдирмәк үсуллары илә таныш олдугча, онларын бәдии јарадычылыға һөрмәт вә мәһәббәт һисси дә күчләнир.

Бу јүксәк мәзијјәтләринә көрә мәктәбләримиздә Азәрбајчан поезијасынын тәдрисинә кениш јер верилир. Һеч шүбһә ола билмәз ки, шакирдләри коммунизм гуран әсл совет адамы кими јетишдирмәкдә, онлара коммунист әхлагы тәрбијәси ашыламагда совет поезијасынын бөјүк ролу вардыр.

Поетик әсәрләрин тәдриси просесиндә мүасир елми-техники тәрәггинин наилијјәтләриндән истифадә, тә'лимин техники васитәләринин әдәбијјат дәрсләриндә тәтбиги шакирдләрин елми дүнјакөрүшүнә әсаслы сурәтдә тә'сир көстәрир. Бу, әдәбијјат методикасынын гаршысында поетик әсәрләрин тәһлили үсулларыны даһа да тәкмилләшдирмәк зәрурәтини гаршыја гојур.

Поезија шакирдләрдә елә естетик зөвг јаратмалыдыр ки, онлар һәгиги көзәлликләрин мә'насыны өзүнүн вә башгасынын һәјатында көрә билсин. Поезија һәмчинин шакирдләрин әгли фәалијјәтләрини, мә'нәви мәдәнијјәтләрини инкишаф етдирир, нәтичәдә мәктәблиләрин һәјата олан мүнасибәтләри даһа да фәаллашыр.

Вәтәнимизин ајры-ајры көзәл кушәләрини тәсвир едән лирик лөвһәләр ушаг вә кәнчләрә тәбиәти севдирир. Тәбиәти севмәк, онун рәнкарәнк көзәллијиндән зөвг алмаг инсана руһ верир, ону мә'налы јашамаға, јаратмаға руһландырыр вә инсанда јүксәк әһвали-руһијјә јарадыр. «Чапајев», «Дүз чөрәк», Азәрбајчана кәлсин», «Партијамыздыр», «Мән һансы бир инсана бәнзәдим ки, Ленини» кими ше'рләр шакирдләрин дүнјакөрүшләринин формалашмасына көмәк көстәрир, онларда вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, чәсурлуг, дүшмәнә нифрәт, доғма партијамыза, даһи В. И. Ленинә һәдсиз мәһәббәт һиссләри тәрбијә едир. Үмумијјәтлә, ше'р өјрәнмә, әзбәрләмә естетик вә әхлаг тәрбијәси бахымындан да әһәмијјәтлидир. Әзбәрләдији ше'рә «јахшыдыр», «писдир» ме'јары илә јанашан ушаг тәсвир олунан һадисәләри әхлаги чәһәтдән дә тәһлил едиб, севинч вә кәдәр һиссини кечирир.

Поезијанын тәдриси әһәмијјәти јалныз бунларла мәһдудлашмыр. Ше'р әзбәрләмәк ушағын нитгини сәлисләшдирир, инкишаф етдирир вә зәнкинләшдирир.

Поезија дилиндә образлылыг, ифадәлилик, експрессивлик вә јүксәк романтика чох күчлү олур. Буна көрә дә поезија дилинин шакирдләрдә бурахдығы тә'сир узун өмүрлү вә давамлы олур. Биз истәр классик вә истәрсә дә мүасир поезијанын тәдриси заманы шакирдләрә башга кејфијјәтләрлә јанашы, јүксәк романтик руһ, шаиранә данышыг тәрзи дә ашыламалыјыг.

Поезијанын бәдии дилини мәнимсәјән шакирд һәм өз нитгини инкишаф етдирир, һәм дә сәнәткарын ишләтдији образлы ифадәләри асанлыгла анлаја билир.

Јаш хүсусијјәтинә вә билик сәвијјәсинә мүвафиг олараг ше'р әзбәрләмә ушағын гаврама габилијјәтини итиләшдирир вә фәаллашдырыр. Мәһз буна көрә дә «Лирик ше'рләри әзбәрләмәк лазымдырмы?»—суалына әдәбијјат мүәллимләри адәтән мүсбәт чаваб верирләр. Доғрудан да тәчрүбә көстәрир ки, дүзкүн тәшкил едилмиш педагожи шәраитдә ше'р әзбәрләмә тәрбијә васитәсинә чеврилир вә шакирдләрин үмуми естетик зөвгләринин инкишафында мүһүм рол ојнајыр. Ше'р әзбәрләмә ејни заманда ушаг вә кәнчләри Азәрбајчан дилинин аһәнкинә алышдырыр.

Габагчыл тәчрүбә көстәрир ки, әсәри идеја-бәдии чәһәтдән тәһлил едиб, онун тәсвир васитәләрини, образлы ифадәләрини мүкәммәл өјрәтдикдә, ше'р шакирдин гәлбинә јол тапыр, ону узун мүддәт јаддан чыхармыр. Бә'зи шакирдләр исә әксинә, лирик ше'рләрин идеја мәзмунуну, бәдии тәсвир васитәләрини өјрәнмәдән, ону механики олараг, заһири ардычыллығы, гафијәләри илә әзбәрләмәјә чалышырлар. Бу үсулла өјрәнилән ше'р һәм бөјүк зәһмәт тәләб едир, һәм дә тез унудулур.

Бә'зи мүәллимләр классик әдәбијјатымыздан верилмиш ше'рләрин јахшы әзбәрләнмәсинин бир методуну да лүғәт ишләринин јахшы тәшкил едилмәсиндә көрүрләр. Бу, тамамилә доғрудур. Чүнки белә ше'рләрдә истәр дејилишинә, истәрсә дә мә'насына көрә чәтин сөзләр чох олур. Бу исә ше'рин әзбәрләнмәси ишини мүәјјән гәдәр чәтинләшдирир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, лирик ше'рләрин лексик тәһлилиндән јалныз классик әдәбијјатымыза аид нүмунәләрин өјрәнилмә-

си просесиндә дејил, бүтүн ше'рләрин тәдрисиндә истифадә етмәк лазымдыр.

Әсәрдә тәсадиф олунан ајры-ајры чәтин сөзләрин лексик тәһлили ше'р әзбәрләмә ишини хејли асанлашдырыр. Бунун әһәмијјәти ондадыр ки, ајры-ајры сөзләрин изаһ олунмасы ше'рин үмуми мәзмунуну даһа парлаг шәкилдә ајдынлашдырмаг имканы верир. Дикәр тәрәфдән шакирдләр һәмин сөзүн дүзкүн јазылыш вә тәләффүзү илә дә таныш олур ки, ше'ри асан әзбәрләмәкдә бунун да әһәмијјәти чох бөјүкдүр.

Бәдии әсәрдә лирик гәһрәманын фәалијјәтини, арзу вә истәкләрини, ше'рдәки тәбиәт тәсвирләрини дәриндән дәрк етмәкдә шакирдләрә истигамәт верән дүзкүн ифадәли оху ше'рләрин јахшы әзбәрләнмәсинә наил олмагда мүһүм методлардан биридир. Бу мәгсәдлә техники васитәләрин көмәјиндән дә истифадә етмәк јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, көзәл нитг мәдәнијјәтинә малик олан Меһди Мәммәдов, Солтан Нәчәфов, Мәһлуғә Садыгова, Мухлис Чәнизадә, Лүтфи Мәммәдбәјов вә башга бәдии сөз усталарынын магнитофон лент јазыларынын конкрет дәрс шәраитиндә нүмајиш етдирилмәси ше'р әзбәрләмәјә шакирдләрдә бөјүк һәвәс ојадыр. Ушаглар әруз вәзниндә јазылан әсәрләрин охунуш гајдаларына хүсуси диггәт верирләр. Беләликлә, ше'рдә онлар мәнтиги вурғунун јерини, дахили бөлкүләрин бөлүнмә гајдаларыны өјрәнирләр.

Бүтүн бунларла јанашы, әсәрләрин нөвүнү, гурулушуну, вәзнини, дахили бөлкүсүнү јазы лөвһәсиндә әјани шәкилдә изаһ етмәјин, әсәрин мәзмунундан асылы олараг она ифадә тону сечмәјин дә, ше'р әзбәрләмәк ишиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бә'зи шакирдләр ше'рләри, хүсусән классик әдәбијјатымыздан верилмиш гәзәлләри дәрсә бир күн галмыш, бир дәфәјә әзбәрләмәјә чалышырлар. Бу ше'р әзбәрләмәк үчүн о гәдәр дә фајдалы јол дејил. Ше'рләри бу үсулла әзбәрләмәјин бир сыра мәнфи чәһәтләри вардыр. Белә шакирдләр чох вахт итирирләр, башга дәрсләрә һазырлашмаға вахтлары галмыр.

Ушаглара өјрәтмәк лазымдыр ки, ше'рләри дәрсә ики-үч күн галмыш һәр күн 3-4 дәфә тәкрар етмәк васитәсилә өјрәнмәк фајдалы вә әһәмијјәтлидир. Дәрси бу үсулла өјрәнән шакирд аз вахт итирир, ше'ри асанлыгла өјрәнир, ону узун мүддәт јадында сахлаја билир.

Бу, мәсәләнин бир чәһәтидир. Ше'рләрин пис әзбәрләнмәсинин бир сәбәби дә гәзәлин мисра-мисра, бејт-бејт әзбәрләнмәси илә әлагәдардыр. Тәчрүбә көстәрир ки, кичик һәчмли ше'рләри мисра-мисра, бејт-бејт, һәтта бәнд-бәнд дејил, там һалда өјрәнмәк даһа фајдалыдыр. Бу заман шакирдләр ше'рин мәзмунуна, бәндләр вә ја бејтләр арасындакы мә'на әлагәләринә диггәт јетирә билир. Мәһз буна көрә дә шакирдин фәаллығы артыр. Бу үсулу нисбәтән бөјүк һәчмли әсәрләрин «Минкәчевир гәһрәманы» (Сәмәд Вурғун) «Чапајев» (Сүлејман Рүстәм) вә с. әсәрләрин әзбәрләнмәсинә шамил етмәк дүзкүн олмаз. Белә ше'рләри там һалда дејил, мәтни мәзмунча битмиш һиссәләрә бөлүб, һиссә-һиссә әзбәрләмәји мәсләһәт көрмәк фајдалыдыр. Ше'ри там һалда өјрәнмәјин бир сыра үстүн кејфијјәтләри вардыр.

Ше'ри баша дүшмәк, ону битмиш һиссәләрә бөлмәк, бу һиссәләри ајдынлашдырмаг, онларын арасындакы әлагәни дәрк етмәк, ше'ри јадда сахламағын мүһүм шәртләридир. Бу шәртләрә әмәл етмәк үчүн әввәлчә ше'ри арамла охујуб нәзәрдән кечирмәк мәсләһәт көрүлүр. Бу заман шакирд мәзмуну мәнимсәјиб бәндләр арасындакы әлагәни дәрк едәр, сонра исә ајрылыгда чәтин сөзләри, образлы ифадәләри, бәдии тәсвир васитәләрини өјрәнәр, нәһајәт, ше'ри әзбәрләјәр.

Лирик ше'рләри шакирдин нә вахт әзбәрләмәси фајдалы олар? Мүшаһидә вә тәчрүбәләрә әсасланараг, дејә биләрик ки, белә ше'рләри ахшам бир нечә дәфә охујуб, сәһәр исә бир даһа тәкрар етмәклә әзбәрләмәк даһа јахшы нәтичә верир.

Шакирдләрә ше'р әзбәрләмәји өјрәтмәкдә, јухарыда гејд олунанлары нәзәрә алмагла јанашы, һәр мүәллим өз иш тәчрүбәсиндәки мүвәффәгијјәтли чәһәтләри даһа да инкишаф етдирмәјә чалышмалы вә мәсәләјә јарадычылыгла јанашмағын әһәмијјәтини унутмамалыдыр.

М. ҺҮСЕЈНИН ӘДӘБИ-ТӘНГИДИ МӘГАЛӘЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ајдын ПАШАЈЕВ
Бакы политехник техникумунун мүәллими

ХАЛГ јазычысы Меһди Һүсејнин јарадычылығы орта мәктәбдә кениш тәдрис олунур. Онун совет әдәбијјатыны зәнкинләшдирән роман вә повестләри, пјесләри һәмишә кәнч нәслин тәрбијәсинә хидмәт етмиш, севилә-севи-

лә охунмушдур. Јазычынын чохчәһәтли әдәби ирсинин тәдриси мүәллимләримиздән ахтарыш тәләб едир. Онлар бу әсәрләрин идеја мәзмунунун мәнимсәнилмәси үчүн даһа сәмәрәли јоллар ахтарырлар. Әлбәттә, әдибин бәдии әсәрләрини әдәби-тәнгиди мәгаләләриндән ајрыча тәсәввүр етмәк чәтиндир. Бизчә, әдәбијјат мүәллиминин М. Һүсејни тәдрис едәркән никбинлијинин бир сәбәбини дә јазычынын ејни заманда истеʼдадлы әдәби тәнгидчи олмасында ахтармаг лазымдыр. Бәдии әсәрләр о заман шүурлу гавранылыр ки, поетика мәсәләләри илә үзви сурәтдә әлагәләндирилир, мүәллифин бәдии гајәси илә әдәби тәнгид гаршысында гојдуғу тәләбләр бир-бирини тамамлајыр. Бу бахымдан М. Һүсејн хошбәхт јазычыдыр. Онун бәдии јарадычылығына верилән гијмәт, һәм дә әдәби-тәнгиди мәгаләләринә шамил едилир.

Биз М. Һүсејни тәдрис едән мүәллимләрин дәрсләриндә дәфәләрлә олмушуг, фикир мүбадиләси апармышыг. Севиндиричи һалдыр ки, динләдијимиз дәрсләрин әксәријјәтиндә мүәллимләр мәрһум јазычынын јарадычылығыны јүксәк сәвијјәдә тәдрис етмәјә чидди сәʼј көстәрмишләр. Лакин белә габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндә бир чатышмазлыгла гаршылашмышыг: Әдиб Меһди Һүсејн тәнгидчи Меһди Һүсејндән тәчрид олунур, нечә дејәрләр, јазычынын әдәби ирси онун әдәби-тәнгиди мәгаләләри фонунда там тәһлилини тапмыр.

Мүшаһидәләримизи вә шәхси гәнаәтләримизи нәзәрә алараг М. Һүсејнин әдәби тәнгиди һаггында јери кәлдикчә шакирдләрә мәʼлумат верилмәсинин бәʼзи аспектләриндән бәһс едәчәјик.

Әдәбијјат мүәллими бунунла әлагәдар нәји нәзәрә алмалыдыр? Јенә мүшаһидәләримиздән чыхыш едәк. Орта мәктәбин VII—IX синиф шакирдләри јазычынын бәʼзи әсәрләри илә таныш олурлар.Әлавә оху материалы кими дә бәʼзи һекајә вә повестләрини мүталиә едирләр. Лакин онлар М. Һүсејни јалныз јазычы вә драматург кими танyјыр, «М. Һүсејнин әдәби-тәнгиди мәгаләләри илә танышсынызмы?» —суалына мәнфи чаваб вермәклә кифајәтләнирләр. Бу, бир тәрәфдән шакирдләрин М. Һүсејнин јарадычылыг диапазону илә лазымынча таныш олмадыгларыны көстәрир, дикәр тәрәфдән X синифдә әдибин јарадычылығынын тәдрисиндә мүәллимин ишини хејли чәтинләшдирир. Онлар «публисист М. Һүсејни тәзәдән кәшф етмәли» олурлар.

Биз М. Һүсејнин әдәби-тәнгиди мәгаләләриндән бүтүн синифләрдә ајры-ајры сәнәткарларын тәдриси заманы истифадә олунмасыны мәгсәдәујғун һесаб едирик. Бу она көрә фајдалыдыр ки, шакирдләр биринчиси, истәр классик, истәрсә мүасир сәнәткарларын јарадычылығыны өјрәнәркән М. Һүсејнин һәмин јазычылара вердији гијмәти илә таныш олур вә онларын әсәрләринә бу бахымдан јанашырлар. Икинчиси, М. Һүсејни истеʼдадлы тәнгидчи-публисист кими дә танымаға башлајырлар.

Мүәллимләр орта мәктәбдә тәдрис олунан јазычыларын һәјаты вә әдәби фәалијјәти һаггында әтрафлы мәʼлумат верирләр. Мүшаһидәләрә әсасән дејә биләрик ки, бәʼзи мүәллимләр дәрсликдәки мәʼлуматдан кәнара чыхмыр, һәтта әнʼәнәви тәһлили үстүн тутурлар. Мәсәлән, IX синифдә М. Ф. Ахундовун драматуркијасы кениш тәдрис олунур. Мүәллим дә дәрсликдәки мәʼлум, штамплы тәһлили әсас көтүрүр вә гејд едир ки, М. Ф. Ахундов «Азәрбајчан Молјеридир». Мүгајисә өзлүјүндә хош нијјәтлидир вә драматургун зәнкин јарадычылығына ишарәдир. Лакин белә бир меʼјар дүзкүн дејил вә әслиндә М. Ф. Ахундов драматуркијасына биртәрәфли јанашмадыр. Белә һалда мүәллим М. Һүсејнин «М. Ф. Ахундовун драматуркијасы һаггында бәʼзи гејдләр» мәгаләсинә истинад етмәли вә ашағыдакы тезиси шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр: «Бу вахта гәдәр әнʼәнә үзрә Мирзә Фәтәли Ахундову «Азәрбајчан Молјери» адландырмагдадырлар. Бизә елә кәлир ки, бу титул онун әдәбијјатымыз тарихиндәки әһәмијјәтини дүзкүн гијмәтләндирмәјә мане олур. Чүнки М. Ф. Ахундов бүтүн Шәрг әдәбијјатынын илк драматургу олмаг етибарилә вә өз хүсусијјәтләри чәһәтиндән Молјерә о гәдәр јахын дејилдир. Бу сонунчу гејдә даһа артыг диггәт јетирмәк лазымдыр. Мирзә Фәтәли Ахундов өз ингилаби-демократик дүнјакөрүшү вә драматуркија ганунлары нөгтеји-нәзәриндән олдугча мүстәгил бир сәнәткар кими мејдана чыхмышдыр. Онун әсәрләри Молјер үчүн хејли сәчијјәви олан јаланчы классизмдән узагдыр, онун реализми бөјүк вә дәрин ичтимаи әһатә гүввәсинә маликдир» (бах: «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Б. 1958, сәһ. 406—407). М. Һүсејнин вә еләчә дә Мирзә Чәлил һаггында «Даһи сәнәткар» (1942) вә «Дшүндүрән сәнәткар» (1947), Горки һаггында «М. Горки вә мүасирлик» (1949) вә «Бөјүк һуманист» (1953) адлы дәрин мәзмунлу мәгаләләриндә һәр ики сәнәт-

карын јарадычылыг мәзијјәтләри тәһлил олунмушдур. Үмумијјәтлә, классик вә совет әдәбијјатынын тәдрисиндә М. Һүсејнин әдәби-тәнгиди мәгаләләриндән јерли-јериндә истифадә етмәк сәмәрәлидир. Бунун нәтичәсиндә шакирдләрдә белә бир тәсәввүр јараныр ки, елми-тәнгиди фикир классик вә совет әдәбијјатына објектив мүнасибәт бәсләмиш, ајры-ајры јазычылара мүасирлик бахымындан јанашмыш, онларын јарадычылығыны дүзкүн гијмәтләндирмишдир.

Меһди Һүсејн һәмишә әдәби-тәнгиди фикрин өн чәбһәсиндә кетмишдир. О, јазычы-драматург вә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын катиби кими әдәбијјатымызын идеја сафлығы уғрунда вар гүввәси илә чалышмышдыр. Һәлә кәнч јашларындан өзүнү принсипиал тәнгидчи кими көстәрән М. Һүсејнин 30—40-чы илләрдә гәләмә алдығы мәгаләләриндә бу чәһәти көрүрүк. Бу мөвгедә о, көркәмли әдәбијјатшүнасларымыздан Мәммәд Ариф, Мәммәд Чәфәр илә бир сәвијјәдә дајанмышдыр. Бурада бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјат мүәллимләри «Вагиф» пјесинин илк вариантында нәзәрә чарпан гүсурларын М. Һүсејн вә башгалары тәрәфиндән тәнгид олунмасыны вә бу тәнгид әсасында шаирин әсәр үзәриндә јенидән ишләјиб ону јүксәк бәдии сәвијјәјә галдырдығыны көстәрмирләр. Әлбәттә, бурада инчә бир мәтләб өн плана чәкилмәлидир: М. Һүсејн С. Вурғунла мәсләкдаш олмагла јанашы, һәгиги дост иди. Бу достлуг М. Һүсејнин принсипиал тәнгидинә мане олмамыш, әксинә, «Вагиф»ә һәср етдији мәгаләси илә драматурга јахындан көмәклик көстәрмишдир.

«Вагиф»дән бәһс едән тәнгидчиләр она гәһрәманлыг дастаны кими јанашмышлар. Бу фикирдә мүәјјән һәгигәт вардыр. «Совет әдәбијјаты» дәрслијиндә дә беләдир. Мүәллим бу фикри гејд етмәклә бәрабәр, пјесин кениш мә'нада гијмәтини вермәлидир. Бунун үчүн о, М. Һүсејнин «Гәһрәманлыг дастаны» (1938) мәгаләсинә истинад етмәли вә ашағыдакы фикри шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр: «Вагиф» халг гәһрәманлығыны әкс етдирән драмдыр. Бу, әлбәттә доғрудур... Лакин Сәмәд Вурғунун башлыча идејасы һәлә бә'зи јолдашлар тәрәфиндән дүзкүн изаһ олунмур. Мәнчә, «Вагиф» бир гәһрәманлыг драмасы кими, шәхси сәадәтлә үмуми халг сәадәтинин нә гәдәр ајрылмаз бир сурәтдә бағлы олдуғуну көстәрән әсәрдир... «М. Һүсејнин әдәби-тәнгидиндәки күч, гүввә, кәсәрлилик халг јазычысы С. Рәһимовун «Сачлы» романы һаггында јаздығы «Әсримизин гәһрәманы нә заман јараначагдыр?» (1940) мәгаләсиндә дә көрмәк мүмкүндүр. С. Рәһимовун епик јарадычылығында бу роман хүсуси јер тутур. Мүәллим «Шамо», «Ата вә оғул» вә дикәр повест вә һекајәләри илә јанашы, «Сачлы»нын да адыны чәкир, әсәр һаггында гысача да олса мә'лумат верир вә көстәрир ки, әсәрин гәһрәманы олан Сачлы (Рухсарә) бир образ кими мүәјјән гүсурлардан хали дејилдир. О јазыр: «Мүәллиф Сачлы сурәтини тәсвир едәркән өз әсас принсипинә—чанлы инсан портретләрини јаратмаг принсипинә садиг галмамышдыр. Бу нәдән ирәли кәлир? Мән јалныз буну дејә биләрәм ки, Субһанвердизадә чәбһәсинин материалы мүәллифә күч кәлмишдир вә о, чох јердә бу материалын мүгавимәтини гырмаға мүвафиг олмамышдыр. Бу мүвазинәтин нәтичәсиндә Рухсарә, доғурдан да өлчүсү, һәчми бизә мә'лум олмајан вә узагда гојулмуш бир прожектор олмагдан ирәли кәлмәмишдир. О, санки гаранлыг көјү парчалајан бир прожектор кими дә бир ан парлајыб сөнмәк үчүн јаранмышдыр».

М. Һүсејнин әдәби-тәнгиди мәгаләләри онун бәдии јарадычылығы илә мүвази сәсләнир. Бу ики хәтт бир-бирини тамамлајыр. О, нәср вә драматуркијамызын гаршысында гојдуғу тәләбләрә өз јарадычылығында әмәл етмишдир. «Абшерон», «Сәһәр», «Гара дашлар», «Јералты чајлар дәнизә ахыр» романларында, «Низами», «Чаваншир», «Алов» пјесләриндә мөвзунун сәнәткар һәлли, образларын фәрдилији, сәһнә мизанларын јерли-јериндә ишләнмәси бу әсәрләри узунөмүрлү етмишдир.

М. Һүсејнин әдәби-тәнгиди мәгаләләринин өјрәнилмәси һәм дә она көрә зәруридир ки, бу ән'әнә илк професионал әдәбијјатшүнас Фирудин бәј Көчәрлидән тутмуш бу күнләрин әдәби-тәнгидинә гәдәр һәмишә әдәбијјатын инкишафында хүсуси јер тутур. Шакирдләр билмәлидирләр ки, бир жанр кими әдәби-тәнгид дә исте'дадын јарадычылыг мәһсулудур. М. Һүсејнин гајғы вә тәләбкарлыгла инкишаф етдирдији бу жанрын һазырда исте'дадлы давамчылары вардыр. Орта мәктәб дәрсликләриндә бу барәдә мә'лумат верилмәсә дә, мүәллим академик М. Чәфәр, Б. Нәбијев, Г. Јашар, Г. Хәлилов вә башгаларынын адыны чәкмәли, мүасир әдәби-тәнгидин инкишафында онларын хидмәтләрини гејд етмәлидир.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ Л. И. БРЕЖНЕВ ЈОЛДАШЫН ХАТИРӘ ӘСӘРЛӘРИНДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Афәт ӘҺМӘДОВА
Бакы, 239 нөмрәли мәктәбин мүәллими

ОРТА мәктәбдә әдәбијјатын мүасир һәјатла әлагәләндирилмәси ән мүһүм мәсәләләрдән биридир. Бу, шакирдләрдә Вәтәнимизә, халгымыза, Коммунист **Партијасына** олан мәһәббәти артырыр, онлары бөјүк идеаллар вә зәнкин мә'нәви кејфијјәтләрлә силаһландырыр.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдашын һәјат дәрслији олан «Кичик торпаг», «Дирчәлиш» вә «Хам торпаг» (хатирәләр) әсәрләриндә әдәбијјатын мүасир һәјатла әлагәләндирилмәси ишиндә зәнкин материал верир. Чүнки бу әсәрләр адамларымызын мә'нәви зәнкинлијиндән бәһс едәрәк сүлһ уғрунда, коммунизм тәнтәнәси уғрунда бөјүк мүбаризәдә партијанын вә халгын јени мүбаризә силаһы олмагла шакирдләрин дә тәрбијәсиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Буна көрә дә мән синифдә кениш тәдрис олунан бәдии әсәрләрин тәһлили просесиндә «Кичик торпаг», «Дирчәлиш» вә «Хам торпаг» әсәрләриндән јери кәлдикчә истифадә едирәм. Мәсәлән, Х синифдә Р. Рзанын «Ленин» поемасыны кечәркән Лениник милјонлара рәһбәрлик гүдрәти, онун чох чәһәтли ингилаби фәалијјәти һаггында мүсаһибә тәшкил етдикдән сонра шаирин поеманын әввәлиндә инсан һаггында јүрүтдүјү мүһакимәләрдән сөһбәт ачыр вә дејирәм ки, шаир тарихдә бә'зи шәхсләрин бөјүк вә хејирли ишләр көрдүјүнү, өзүндән сонра бир из гојуб кетдијини дејир. Белә шәхсијјәтләрин ады дилләрдә дастан олур, чилд-чилд китаблара сығмыр.

Ленин өмрү бир нәғмәдир—
һәјат нәғмәси.
Өлмәз халгын дилиндәдир.
һәр тәранәси.
Онун өмрү бир дастандыр,
ады ингилаб.
Бу мә'наны гавраjармы
јүз мин чилд китаб?!

Поемадан бу парчаны әзбәр дедикдән сонра шакирдләрә изаһ едирәм ки, шаир Ленинин халглар арасында тез бир заманда һөрмәт вә мәһәббәт газанмасынын әсл сәбәбини онун халгла јахынлығында көрүр. Халгла Ленин арасындакы бу мә'нәви вәһдәтин јаранмасына әсас сәбәб онун халг һәјаты һаггында ајдын тәсәввүрә малик олмасы, халгын азадлығы уғрунда мүбаризә апармасыдыр. Ленинин ичтимаи һәјата мүдрик бахышы, күтләләрлә јахынлығы вә зәнкин һәјати—нәзәри билији Коммунист Партијасынын јарадылмасына вә мөһкәмләндирилмәсинә кәтириб чыхармышдыр.

Бунлары дедикдән сонра поема илә «Кичик торпаг» әсәри арасында белә бир әлагә јарадырам: шакирдләрә изаһ едирәм ки, бөјүк Ленин ишинин лајигли даваметдиричиси Л. И. Брежнев јолдашын «Кичик торпаг» әсәриндә дә халгла сијаси рәһбәр арасында гырылмаз вәһдәтин олмасы мәсәләси ајдын шәрһ едилмишдир.

Л. И. Брежнев јолдаш бу һагда јазыр:

«Әскәрләри идеја чәһәтдән силаһландыран, онларда вәтәнә һәдсиз мәһәббәт һиссини мөһкәмләндирән, өз гүввәләринә инам ојадан, һүнәр көстәрмәјә руһландыран сијаси ишчинин дә хидмәти чох бөјүкдүр.

Ордуда әсл сијаси ишчи елә шәхсдир ки, адамлар онун әтрафында бирләширләр, о, дөјүшчүләрин әһвали-руһијјәсинә, еһтијачларына, үмидләринә, арзуларына лап јахындан бәләддир, дөјүшчүләри чанларындан кечмәјә, икидлик көстәрмәјә сәсләјир!» (сәһ. 42—43).

Сонра дејирәм ки, В. И. Ленин милјонларча зәһмәткеш күтләләри социализм уғрунда ингилаби мүбаризәјә галдырдығы кими, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә дә Л. И. Брежнев јолдаш совет адамларыны вәтәнин мүдафиәсинә галдырмыш вә онларда гәләбәјә инам ојатмышдыр. О, «Кичик торпаг» әсәриндә белә бир факты мисал кәтирир:

«Торпаг јанырды, дашлар түстүләнирди, метал әријирди, бетон овулурду, амма өз андына садиг олан адамлар бу торпагдан кери чәкилмирдиләр. Роталар баталјонларын һәмләсини дәф едирдиләр, баталјонлар полклары әзирдиләр. Пулемјотларын лүләләри пул кими гызарырды, јаралылар санитарлары кәнара итәләјәрәк гумбара илә танкларын үстүнә чумурдулар. ...Адама елә кәлирди ки, бу вурушманын ахыры олмајачаг» (сәһ. 40).

Бу ситаты охудугдан сонра Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндәки дөјүшү әкс етдирән фотомонтажлары нүмајиш етдирирәм.

Р. Рзанын поемада рәһбәрин һәјатындан вердији характер хүсусијјәтләрдән бири дә онун сакит вә тәмкинлә данышараг, мүәјјән анда ән чох кәрәк олан јеканә сөзү тапмасы иди. Л. И. Брежнев јолдаш да Ленин ән'әнәләрини өз иш үсулу илә әлагәләндирир. Биз буну онун «Кичик торпаг», «Дирчәлиш» вә «Хам торпаг» әсәрләриндә кәтирдији мисаллардан вә һәјати тәчрүбәсиндән даһа ајдын тәсәввүр едә биләрик. Мәсәлән, о, «Кичик торпаг» әсәриндә белә јазыр:

«Мүһарибә дөврүндә онлара дәфәләрлә тәшәккүр е'лан етмишәм, хејли мүкафат вәрәги имзаламышам, амма јадымдадыр, бир дәфә дә төһмәт вермәмишәм. Она көрә јох ки, чох «үрәјијумшаг» адам идим, әксинә, суткаларла ишләмәли олсалар да, онлара күзәштә кетмирдим. Садәчә олараг билирдим ки, һәр биринә бел бағламаг олар вә онлар мәни һеч вахт үзүгара етмәјәчәкләр» (сәһ. 47).

Мөвзуну јекунлашдырдыгдан сонра шакирдләрә «Кичик торпаг» әсәри һаггында мүлаһизәләрини јазмағы тапшырырам.

X синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасынын тәдрисиндә «Дирчәлиш» вә «Хам торпаг» әсәрләриндән ситатлар кәтирәрәк әсәрин мүһүм һиссәләри илә әлагәләндирирәм. Чүнки бу әсәрләр кәнчләримизин манеәләри чәсарәтлә галдырмаг руһунда тәрбијә олунмасында гијмәтли хәзинәдир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра Вәтәнимизин һәр јериндә олдуғу кими, республикамызда да кениш гуручулуг ишләри апарылмышдыр. Белә гуручулуг ишләриндән бири дә Минкәчевир су-електрик стансијасынын тикилмәси вә орада јени шәһәрин салынмасы иди. Инсан әмәји нәтичәсиндә Муғанда салынан јени шәһәрләр, әфсанәви гурғулар бабаларымызын чохданкы арзусу олмушдур.

Ағ сулара әкс едәчәк улдузлар, ајлар.
Јер үзүндә галмајачаг көрпүсүз чајлар;
Инсан оғлу күвәнәчәк өз гүдрәтинә.

Минкәчевир су-електрик стансијасынын тикилмәсиндә ишләмәјә кәлән Сарван ишин чох чәтин бир шәраитдә кетдијини көрдүкчә, моторларын одлу, һисли нәфәсини дујдугча бир аз горхур, чашыр, кери гајытмаг истәјир:

Анчаг кери гајытмады... Деди:—
Јолум ирәлидир!
О дујду ки, дүшүндү ки, бу јуксәлиш
илләридир.
О деди ки:—Елләр мәни күл-чичәклә салды јола.
Мән кәләндә вә'дә вердим, анд да ичдим комсомола!

Шаир Сарванын әмәк просесиндәки мүвәффәгијјәтини көстәрмәклә кифајәтләнмир, јени заманда онун техники гурғуларын сирләрини өјрәнмәјә чан атдығыны вә мә'нәви чәһәтдән јуксәлишини гәләмә алараг Вәтән наминә чалышдығыны гејд едир.

Л. И. Брежнев јолдаш «Дирчәлиш» әсәриндә көстәрир ки, адамларымыз нәјин наминә вурушдуғуну вә нәјин наминә чалышдығыны баша дүшсә, һеч бир чәтинликлә гаршылашмазлар. О јазыр:

«Запорожстал иншаатчыларынын кери галдыглары, Днепр СЕС-ин бөјүк чәтинликләрлә гаршылашдығы күнләрдә һеј ешидирдим: семент верин, иш дүзәлсин. Чохларына елә кәлирди ки, һәр шеј материалларын чатышмамасына дирәнир. Әлбәттә, материал чатышмырды, лакин јени заманда бир мәсәлә ајдын иди: адамлар өз гусурлары һаггында фикирләшмәји јадырғамышдылар. Ора-бура гачышмалар, мүбаһисәләр, бу күнүн гајғылары архасында перспектив узаглашырды, әсас чәһәт итирилирди...

—Семент, шүбһәсиз, лазымдыр. Сементсиз бетон һазырламаг мүмкүн дејилдир. Лакин бәндә бетон дөшәјән адамын нә үчүн бу бетонун ијирми дәрәчә шахтада гырх метр јүксәкликдә дөшәнмәли вә бәркидилмәли олдуғуну дәрк етмәси даһа вачибдир. Һитлерчиләрин техникасы вә дөјүш үчүн лазым олан бүтүн васитәси чох иди. Буна бахмајараг биз галиб кәлдик, чүнки биз дә, дөјүшә апардығымыз әскәрләр дә атәш вә өлүм сачан дүшмән мөвгеләринә нәјин наминә һүчума кечдијимизи дәриндән дәрк едирдик. Мәһз буна көрә партија тәшкилатлары өзләринин фәалијјәтиндә инсан тәрбијә етмәк вәзифәсини өн плана чәкмәлидирләр. Белә олдугда, мәсәлән, семент дә, бүтүн башга шејләр дә шүбһәсиз тез тапылачаг вә ишләримиз даһа сүр'әтлә кедәчәкдир» (сәһ. 24—25).

Сонра шакирдләрә изаһ едирәм ки, әсәрин әсасыны фәдакар әмәк вә бөјүк гуручулуг ишләриндә ирадә мөһкәмлији тәшкил едир. Поеманын 16-чы нәғмәсиндә охујуруг:

Одур өз гүдрәти, өз гүввәтилә,
Јалчын гајалары мум тәк әридән.
Инсан хәјалынын ше'ријјәтилә,
Сулары башга бир сәмтә јеридән...

Л. И. Брежнев јолдаш исә инсанда олан ирадә мөһкәмлији һаггында «Дирчәлиш» әсәриндә белә јазыр:

«Әмәк мәһсулдарлығыны хејли јүксәлтмәк лазым иди.

О заман шәһәр партија комитәсинин пленумунда дејирди:

—Бу күн тикинтидә отуз мин нәфәр фәһлә чалышыр. Буна бахмајараг саһәләрдә адам чатышмыр. Әкәр биз әмәк мәһсулдарлығыны 20 фаиз јүксәлдә билсәк, бу, тикинтидә чатышмајан алты мин нәфәрә бәрабәр олар!

...Һәр күн бир милјон манатлыг тикинти гурашдырма ишләри көрмәк лазым олдуғу е'лан едиләндә салон уғулдады, чохлары һәлә дә өз гүввәләринә инанмырды. (Буна бахмајараг һәмин һәддә һәлә мај ајынын ахырында чатдыг, пајызда исә, прокат сехләри ишә дүшәндә күн әрзиндә көрүлән ишләрин дәјәри ики милјон маната чатырды) (сәһ. 42—43).

С. Вурғун поемада халглар достлуғу мәсәләсинә дә хүсуси диггәт јетирмиш вә бу тикинтидә тәкчә азәрбајчанлыларын дејил, вәтәнимизин гардаш халглары нүмајәндәләринин дә бөјүк әмәји олдуғуну көстәрмишдир. Мүһарибәдән сонра республикамыз јалныз өз тикинти објектләрини дејил, ејни заманда гардаш республикаларын тикинти објектләринә дә материаллар көндәрир вә онлара өз көмәк әлини узадырды.

Л. И. Брежнев јолдаш «Запорожстал»ын дирчәлдилмәсиндә белә бир факты мисал кәтирир: «О вахтадәк бүтүн өлкә бизим заводу дирчәлтмәјә көмәк едирди. Тикинти мејданчасынын јанында үстүнә «Горки», «Рига», «Дашкәнд», «Бакы», «Узаг Шәрг» сөзләри јазылмыш чадырлар дүзәлдилмишди—һәмин чадырларда иншаатчы бригадалары јашајырдылар. Бизим сифаришләри јетмиш шәһәрдә јерләшән ики јүздән чох завод јеринә јетирирди» (сәһ. 58).

«Муған» поемасында мүасир инсанын зәнкин мә'нәви аләминин сафлығы Манја вә Сарван сурәтләриндә үмумиләшдирилмишдир.

Сарванын Манја илә јарышы социализм чәмијјәтинин инкишафына, үмуми хејринә хидмәт едир. Чүнки бу тикин-

ти бир нәфәрин дејил, үмум халгындыр. Буна көрә дә Манјанын кечичи бајрағы алан Сарвана «Шадам, севинирәм үрәкдән буна, ешг олсун вәтәнин икид оғлуна!» дедији сөзләр чох тәбии сәсләнир.

Халгымызын кечдији енишли-јохушлу јоллар онун мә'нәви зәнкинлијинин нәтичәсидир.

Л. И. Брежнев јолдашын «Хам торпаг» әсәриндә дејилдији кими, кәндли арабасындан космик фәзаларадәк учалан Совет өлкәсинин гәһрәманлыг әмәји бүтүн дүнја халгларынын кәләчәк ишыглы јолларына бир мајакдыр (сәһ. 70).

Совет өлкәсинин јетишдирдији хам торпаг фатеһләри бу күнүн гајғысы өнүндә мәрдликлә дајанараг өлү адланан торпаглара ган верир, чан верир, онлары өз әмәк ешгинә, әмәк һүнәринә чевирирләр. Сарванын һәјаты кими әсәрдә ады чәкилән Картаузовун, Нестеренконун, Рагузовун вә тахыл сүлаләсинин әсасыны гојан Иван Григорјевич Космычын иш нүмунәләри јени нәсилләрә, партијанын чағырышына һазыр дуран кәнчләрә бир нүмунәдир. Она көрә һәмин гәһрәманларын һәјатындан, иш тәчрүбәләриндән нүмунәләр охујурам.

Л. И. Брежнев јолдаш белә шәхсијјәтләр һаггында дејир: «Өмрүм боју дәфәләрлә јәгин етмишәм ки, әсл гәһрәманлар ади шәраитдә, бир гајда олараг тәвазөкардырлар, о гәдәр дә көзә дәјмирләр. Онлар өз ишләрини арамла, данышыгсыз көрүрләр («Хам торпаг», сәһ. 75).

Л. И. Брежнев јолдашын рәһбәрлији алтында апарылан партија-сијаси ишин форма вә методларынын зәнкинлији рәһбәр ишчиләр үчүн һәјат дәрслијидир. Елә буна керә М. Ибраһимовун коллектив рәһбәрлик, колхоз тәсәррүфатынын инкишафы вә кәндин јүксәк мәдәни мәишәти уғрунда мүбаризәјә һәср етдији «Бөјүк дајаг» әсәрини «Кичик торпаг» вә «Дирчәлиш» әсәрләри илә әлагәләндирирәм. Мәсәлән, Рүстәм киши сурәтини тәһлил едәркән шакирдләрә белә бир суал верирәм: Рүстәм кишинин характер хүсусијјәтләри һансылардыр?

Шакирдләр дејирләр ки, о, ишкүзардыр, лакин тәкбашына әмрләр верир, коллективлә һесаблашмыр, кәндә јенилик кәтирмәк истәјәнләрлә кобуд рәфтар едир.

Л. И. Брежнев јолдашын «Кичик торпаг» әсәриндән рәһбәр ишчинин кадрлара мүнасибәти һаггында белә бир ситат кәтирирәм: «Нә тәсәррүфат, нә дә партија рәһбәри

унутмамалыдыр ки, табелијиндәки адамлар јалныз иш саһәсиндә она табедирләр, онлар директора вә ја мүдирә јох, партијанын вә дөвләтин ишинә хидмәт едирләр. Бу чәһәтдән исә һамы ејни һүгуга маликдир. Гурулушумуз үчүн сарсылмаз олан бу чәһәтдән кери чәкиләнләр өзләрини һәмишәлик көздән салырлар, өзләринин нүфузуну итирирләр» (сәһ. 46).

Сонра Рүстәм кишидә даһа һансы хүсусијјәтләрин олдуғуну сорушурам.

Онлар чаваб верирләр ки, о, досту дүшмәндән сечә билмир, онун шәхсијјәтинә вә вәзифәсинә «бәли, бәли» дејәнләрә инаныр.

Бурада Л. И. Брежнев јолдашын рәһбәр ишчинин адамлары јахшы танымасы һаггындакы фикрини ушаглара чатдырырам:

«Үмумијјәтлә демәлијәм ки, адамлары, хүсусән јахшы адамлары танымаг партија ишчисинин һәм инсанлыг борчу, һәм дә пешә вәзифәсидир. Онларла һәмишә үнсијјәтдә олмаг кәрәкдир. Бу үнсијјәт партија ишчисини зәнкинләшдирир, онун һәјатла әлагәсини мөһкәмләндирир, адамларын нијјәтләрини, марағыны, еһтијачларыны, нечә дејәрләр, илк мәнбәдән өјрәнмәсинә көмәк едир» («Дирчәлиш», сәһ. 32).

Ушагларын диггәтини Рүстәм кишинин характериндәки бу чәһәтә јөнәлдирәм: о, сағлам тәнгиди севмир, һәтта тәнгид едәнләри алчалтмаға чалышыр. Л. И. Брежнев јолдаш өз тәчрүбәсиндән бу һагда белә бир мисал кәтирир:

«...киминләсә, һәтта принсипиал мәсәләдә дүз кәлмирсәнсә, бир инсан кими кәрәк ишчини тәһгир етмәјәсән, говуб-говуб алчалтмајасан. Мәсәлән, демәк олар: «Бош-бошуна чәрәнләјирсиниз!» Әкәр адам сәмими данышырса белә дә демәк мүмкүндүр: «Мәсләһәтинизә көрә сағ олун, фикирләшәрик. Бәлкә дә белә едәк?... Баша дүшмүшдүм ки, емосијалары боғмаг кәрәкдир, партијанын ирәли чәкдији вәзифәдә ишләркән көтүр-гој етмәмиш сөз демәјә ихтијарын јохдур» («Дирчәлиш», сәһ. 74—75).

Ушаглар Рүстәм кишинин мәғлуб олма сәбәбләрини ајдынлашдыраркән белә дејирләр:

—О, халгдан ајрылдығы үчүн, халга архаланмадығы вә һәр бир ишә тәнгиди јанашмадығы үчүн һәјатда тәк галыр, өз нүфузуну итирир.

АЗӘРБАЈЧАНДА ЛҮҒӘТЧИЛИЈИН ИНКИШАФЫ ҺАГГЫНДА

Бәһлул АБДУЛЛАЈЕВ
филоложи елмләр намизәди

Бизә мә'лум олан вә бөјүк бир гисми Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылан илк лүғәтләримиз әлјазмасы шәклиндәдир. Султанмәчид Гәнизадәнин «Лүғәти-руси вә түрки» (Бакы, 1902), Үзејир Һачыбәјовун «Русча-түркчә вә түркчә-русча лүғәт» (Бакы, 1907), Гарабәј Гарабәјовун «Түрки-руси лүғәт» (әрәб әлифбасынын илк беш һәрфини әһатә едән биринчи чилди 1912-чи илдә Бакыда чап олунмушдур) вә с. илк мәтбу лүғәтләрдир.

Бөјүк Октјабр Сосиалист ингилабындан сонра лүғәтләрә еһтијач даһа да артды. С. Гәнизадәнин јухарыда ады чәкилән лүғәтинин алтынчы нәшри (1922), Гафур Рәшадын «Тәфсирли халг лүғәти» (1921), Әлиаға Шыхлинскинин «Русчадан түркчәјә гыса дөјүш сөзлүјү» (Бакы, 1926) вә с. чап олунду.

Р. Ахундовун редактәси алтында чыхан «Русча-түркчә лүғәт»ин (Бакы, I ч., 1928; II ч., 1929) лүғәтчилијимиз тарихиндә хүсуси јери вардыр. 1930—1931-чи илләрдә бурахылмыш «Азәрбајчан түрк халг шивәләри лүғәти» (I ч., I вә II һиссәләр) Азәрбајчан дилинин илк диалектолокија лүғәтидир.

1939-чу илдән Һејдәр Һүсејновун редактәси алтында бир нечә русча-азәрбајчанча вә азәрбајчанча-русча лүғәт чап олунур ки, буларын арасында дөрдчилдлик «Русча-азәрбајчан лүғәт»и (Бакы, I ч., 1940; II ч., 1941; III ч., 1943; IV ч., 1946) хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Елми ичтимаијјәтин, о чүмләдән дә рус дилчиләринин јүксәк гијмәтләндирдикләри бу лүғәт ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлдү. Ону да гејд

етмәк лазымдыр ки, бу, ССРИ-дә дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүш илк лүғәтдир. Һәмин лүғәтин икинчи нәшри ики чилддә (Бакы, 1956, 1959), үчүнчү нәшри исә үч чилддә (Бакы, 1971, 1975, 1978) бурахылмышдыр. Бу илләрдә кичик һәчмли бир нечә башга лүғәт дә нәшр олунмушдур.

Сон 20—25 илдә тәдрис мәгсәди дашыјан азәрбајчанча-инкилисчә, алманча-азәрбајчанча вә с. лүғәтләр дә чап олунмушдур.

Азәрбајчан дилинин илк «Имла лүғәти» 1929-чу илдә охучуларын истифадәсинә верилмишдир. Рус графикасына әсасланан Азәрбајчан әлифбасы вә јени орфографија гајдаларынын тәсдиг олунмасы илә әлагәдар 1940-чы илдә «Орфографија лүғәти» бурахылды. Сонралар «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти» даһа да тәкмилләшдириләрәк 1960 вә 1975-чи илләрдә чап олунмушдур. «Мәктәблинин орфографија лүғәти»нин (илк нәшри, 1964, бешинчи нәшри, 1978) чап едилмәси дә тәгдирәлајиг бир һадисә кими гијмәтләндирилмәлидир.

Шүбһәсиз ки, лүғәтчилијимизин ән бөјүк наилијјәти «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»дир. Һ. Һүсејновун тәшәббүсү илә һәмин лүғәт үзәриндә һазырда Азәрбајчан ЕА-нын мүхбир үзвү олан Ә. Оручов лүғәтин нәзәријјә вә практикасы, сөзлүк, лүғәтә дахил едиләчәк идиоматик ифадәләр, изаһ типләри, иллүстратив мисаллар вә с. мәсәләләри тәдгиг етмишдир. О, 1946-чы илдән башлајараг, һәмин мәсәләләрә һәср олунмуш мәгаләләр чап етдирмиш, мүхтәлиф Үмумиттифаг мүшавирәләриндә елми мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. Лүғәтин **А—Г** һәрфләри илә башланан, 10100 сөзү вә 3100 ифадәнин еһтива едән биринчи чилди 1966-чы илдә бурахылмышдыр. Тәәссүф ки, халгын ән гәдим вә зәнкин хәзинәси олуб, онун варлығыны өзүндә әкс етдирән сөзләри илк дәфә топлајыб, һәмишәлик тәсбит едән һәмин лүғәтин сонракы чилдләринин нәшр олунмасы јубадылыр. 10—12 ил бундан әввәл нәшријјата тәгдим олунмуш икинчи чилд «Елм» нәшријјаты тәрәфиндән јығылмагдадыр, тематик планда 1980-чи илдә бурахылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Әкәр чохдан һазырланмыш сонракы чилдләр дә бу сүр'әтлә чап олунарса, лүғәтин бүтөвлүкдә охучулара тез чатдырылачағына инанмаг чәтиндир.

Нәсими, Кишвәри, Хәтаи, Фүзули, Г. Тәбризи, А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә вә б. классикләрин әсәрләринин дилиндә чохлу әрәб вә фарс сөз вә ифадәләри вардыр ки, бунлар мүасир дилдә ишләдилмир. Охучулара көмәк көстәрмәк мәгсәдилә 1960-чы илдә «Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләдилән әрәб вә фарс сөзләринин гыса лүғәти» чап едилмишдир. Бу саһәдә илк тәшәббүс олан һәмин лүғәт һәчмчә тәләбаты өдәмәјинә көрә 1966-чы илдә «Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти» бурахылды. Сон илләрдә Азәрбајчан классикләринин әсәрләринин әрәб әлифбасы илә чап олундуғуну нәзәрә алараг лүғәтдә верилмиш 15500 сөзүн әрәб әлифбасы илә ачары әсәрә әлавә едилмишдир. Һәмин илдә бурахылан «Азәрбајчан классик әдәбијјатында ишләдилән әрәб вә фарс сөзләри лүғәти»нә, әсасән, орта мәктәб програмында нәзәрдә тутулан әдәби әсәрләрдәки сөзләр дахил едилмишдир.

«Русча-азәрбајчанча фразеалокија лүғәти» (1974) вә «Азәрбајчанча-русча фразеолокија лүғәти» (1976) кими лүғәтләр икидилли фразеолокија лүғәтчилији саһәсиндә көрүлән ишләрдәндир. Илк «Азәрбајчан дилинин ихтисарлар лүғәти» 1968-чи илдә бурахылмышдыр. Бир нечә елми експедисијаларын вә тәдгигатларын нәтичәсиндә 1964-чү илдә нәшр едилмиш «Азәрбајчан дилинин диалектолокија лүғәти» харичи түркологлар тәрәфиндән дә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Чохлу терминолокија, хүсусилә дә изаһлы терминолокија лүғәтләринин чап олунмасы бу саһәдә уғурлу аддым сајылмалыдыр.

Бурада гыса хүласәси верилән Азәрбајчан лүғәтчилијинин уғурлары көз габағындадыр. Лакин бунлар кифајәт дејил, лүғәт тәртиби вә нәшри илә мәшғул олан јолдашлар һәлә халгымыза чох борчлудурлар.

«ИДИ»-нин ЗАМАН ФУНКСИЈАСЫ

Чинкиз ГАРАШАРЛЫ

Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун әмәкдашы

ФЕ'ЛИН мүрәккәб заман формаларынын тәдриси орта мәктәбләрдә мүәллимдән тәкчә практик дејил, һәм дә мүәјјән нәзәри билик тәләб едир. Она көрә ки, «иди», «имиш» көмәкчи фе'лләринин көмәји илә дүзәлән мү-

рәккәб кечмиш заман формаларыны шакирдләр чәтинликлә мәнимсәјир, бу фе'лләрлә онларын формалашмасында өзүнү көстәрән садә заман формалары арасындакы морфем әлагәсини мә'на әлагәси шәклиндә гаврајырлар. Бу сәбәбдән дә, узаг кечмиш нәгли кечмишин, битмәмиш кечмиш исә индики заманын мүхтәлиф мә'на вариантлары кими тәсәввүр олунур. Бунунла әлагәдар олараг, мүрәккәб кечмиш заман формаларынын әмәлә кәлмәсиндә «иди», «имиш» морфемләринин ојнадығы ролу мүәјјәнләшдирмәјин бөјүк практик әһәмијјәти вардыр.*

«Јазырды», «ојнајырды» типли фе'лләр Азәрбајчан дилчилијиндә, адәтән, ја индики заманын һекајәти, ја да мүрәккәб заман формасы һесаб олунур. Бу фе'лләрин тәһлили мәһз икинчи фикрин доғру олдуғуну сүбут едир.

Мә'лум олдуғу кими, грамматик категоријалар ајры-ајры дилләрдә һәм ејни, һәм дә мүхтәлиф типли грамматик васитәләрлә дүзәлир. Мәсәлән, славјан дилләриндә әсасән сөзөнләрининин көмәји илә әмәлә кәлән фе'л тәрзләри түрк дилләриндә заман формалары вә синтактик бирләшмәләрдә ифадә олунур.

Ифадә үсулундакы мүхтәлифлик һеч бир дилдә грамматик категоријанын үмуми мә'насыны тәһриф етмир. Категоријалар објектив керчәклијин дилдә грамматик ин'икасы олдуғундан, морфем фәрги онларын мәзмун бирлијини позмур, дилләрин фәргли морфем типләри вә комбинасијаларында керчәклијин әкси олан үмуми мәзмун ифадә олунур. Лакин формал фәргләр бә'зән категоријалара мәхсус үмуми мәзмунун дүзкүн гијмәтләндирилмәсинә сәбәб олур вә грамматик мә'на морфем типләринин илкин семантикасына аид едилир. Буна конкрет мисал олараг Азәрбајчан дилиндәки битмәмиш кечмиши көстәрмәк олар.

Азәрбајчан дилчилијиндә «јазырды» типли фе'лләри индики заманын һекајәти һесаб едәнләр онун грамматик функсијасындан даһа чох, ифадә үсулуна әсасланырлар. Һәмин дилчиләрин фикринчә, «јазыр» вә «иди» морфеминдән

---

* Мәгаләнин һәчмини нәзәрә алараг анчаг «иди» морфеминдән бәһс етмәји лазым билдик. Һәмчинин, бу морфемин көмәкчи фе'л бағлама, јарымчыг фе'л вә јахуд һиссәчик олмасыны мүәјјәнләшдирмәји гаршыја мәгсәд гојмамышыг. Она көрә дә мәгаләдә истифадә олунан «көмәкчи фе'л» термини шәрти характер дашыјыр.

дүзәлән «јазырды» фе'ли мәһз онлара мәхсус мә'наны, јә'ни индики заманын һекајәтини билдирир. Лакин һәр һансы грамматик категорија ону әмәлә кәтирән васитәләрин илкин семантикасы илә дејил, бу васитәләрин бирләшмәсиндән доған грамматик функсија илә мүәјјән олунур. Битмәмиш кечмишин тәдгигиндә јалныз белә бир принсипә әсасланмагла дүзкүн елми нәтичә әлдә етмәк мүмкүндүр.

«Јазырды» типли фе'лләрин индики заманын һекајәти олмасы үчүн, онун тәркибиндәки «јазыр» морфеми тәк формача дејил, һәм дә мә'нача индики заманы билдирмәлидир. Лакин индики заманын кечмишлә бир araja сығмамасы она сәбәб олур ки, «јазыр» морфеми «иди» илә бирләшәрәк өз илкин мә'насыны итирир, ики заман анлајышынын говушмасы анчаг бунлардан биринин—кечмиш заманын өз мүстәгиллијини сахламасы илә нәтичәләнир.

Һекајәт кечмишдә баш верән һадисәнин тәсвири олдуғундан о, индики замана ујғун кәлмир, бу сәбәбдән дә «јазыр» морфемини индики заман анлајышындан тәчрид едир. Индики заман јалныз иш вә һәрәкәтлә бу һагда мә'луматын ејни вахта дүшдүјү анларда тәсәввүр олунур.

«Иди» көмәкчи фе'ли «јазыр» морфеминә мәхсус индики заман анлајышыны нејтраллашдырараг, анчаг она хас олан бир хүсусијјәти—битмәмишлик чаларыны өзүндә бирләшдирир. Беләликлә, битмәмиш кечмиш Азәрбајчан дилиндә спесифик бир үсулла—ибарәт олдуғу һәр ики мә'на елементини «јазыр» вә «иди» морфемләриндән алмагла мүчәррәдләшир.

«Јазыр» морфеминә көрә «јазырды» фе'линин индики заманын һекајәти һесаб олунмасы бир дә онунла тәкзиб олунур ки, ејни заман анлајышы башга дилләрдә дә ифадә олунур. Лакин бу мә'на һәмин дилләрдә «јазыр» вә «иди» типли морфемләрлә дејил, о дилләрә мәхсус шәкли әламәтләрин көмәји илә экс олунур. Мәсәлән, рус дилиндәки «писал», «играл» типли фе'лләрин әсас мә'наларындан бири «јазырды», «ојнајырды» фе'лләри илә тәрчүмә олунур. Лакин Азәрбајчан дилиндән фәргли олараг бу дилдәки «писал» вә «играл» фе'лләринин формалашмасында индики заман формасы (пишет, играет) вә «иди» типли морфемләр өзүнү көстәрмәдијиндән рус дилчилијиндә һәмин фе'лләр индики заманын һекајәти һесаб олунмур.

Бу нәтиҹәјә кәлә биләрик ки, 1) «јазырды», «ојнајырды» типли фе'лләр онларын формалашмасында васитә ролуну ојнајан морфемләрин илкин семантикалары илә дејил, бирләшмәдән доған јени грамматик функсија илә характеризә олуна биләр. Бу фе'лләр битмәмиш кечмишин Азәрбајҹан дилиндәки ифадә васитәләридир. 2) Битмәмиш кечмиш објектив заман анлајышы кими тәкчә Азәрбајҹан дилиндә дејил, башга дилләрдә дә ифадә олунур. Бу исә битмәмиш кечмишин «јазыр» вә «иди» типли морфемләрдән доған тәсадүфи, анҹаг бу дилә мәхсус мә'на олдуғуну дејил, әксинә, бу морфемләрин һәмин мә'наја мәхсус тәсадүфи ифадә васитәләри олдуғуну көстәрир. Мә'нанын сәбәб, форманын исә нәтиҹә ролуну ојнамасы онунла мүәјјән едилир ки, ејни заман анлајышы ајры-ајры дилләрдә мүхтәлиф морфем типләри илә ифадә олунур. Әкәр битмәмиш кечмиш «јазыр» вә «иди» фе'лләри илә бағлы тәсадүфи мә'на олса иди, бу морфемләрин истифадә олунмадығы дилләрдә өз ифадәсини тапмазды.

Орта мәктәбләрдә битмәмиш кечмишин хүсуси заман формасы кими тәдрис олунмасында бир сыра дәгигләшдирмәләрин апарылмасы, бизчә, даһа мәгсәдәујғун нәтиҹә верә биләр. Мәсәлән, бу типли фе'лләрин гурулушча изаһында онларын биринчи һиссәсини индики замандан фәргләндирмәк мәгсәдилә хүсуси изаһат апармаг, бу фе'лләрдән һансынын сөз сөјләнән вахта аид һәрәкәт билдирдијини сорғу јолу илә ајдынлашдырмаг лазымдыр. Белә бир үсул «јазыр» морфемини индики замандан ајырмагда, битмәмиш кечмиши индики заманла һеч бир мә'на әлагәси олмајан хүсуси кечмиш заман формасы кими гаврамагда шакирдләрә көмәк едәрди.

«ФӘРӘҺНАМӘ»нин ФРАЗЕОЛОКИЈАСЫ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Мәммәдемин СӘЛИМОВ
Шәки педагожи мәктәбинин мүәллими

Мә'лум олдуғу кими, фразеолокија Азәрбајҹан дилчилијинин мүәјјән бир саһәсини тәшкил един вә дилчилик елминдә сон 10—15 илдән бәридир ки, алимләримизин хүсуси тәдгигат објектинә чеврилмишдир. Мәсәләјә

бу бахымдан јанашдыгда дилимизин фразеоложи бирләшмәләринин тәдгиги дилчилик елмимизин сон наилијјәтләриндән бири кими гијмәтләндирилә биләр.

Азәрбајҹан дилинин фразеоложи ҹәһәтдән инкишафы, сөз јох ки, гәдим көкләрлә бағлыдыр. Бу дилин мүстәгил бир дил кими формалашмасындан әввәлки, јә'ни VI—VIII әср Орхан—Јенисеј абидәләринин јазылдығы дөврләрдән белә, онун фразеоложи үнсүрләринин варлығы дил тарихимиздә ашкар едилмәкдәдир. XI әср дилчиси Маһмуд Кашғаринин мәшһур «Дивани-лүғәт-ит-түрк» әсәри дилимизин фразеоложи бирләшмәләри һаггында мә'лумат верән мәнбәләрдән биридир. Тәдгигатчыларымыз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә 300-дән артыг фразеоложи бирләшмә олдуғуну мүәјјәнләшдирмишләр[1].

Азәрбајҹан дилинин фразеоложи ваһидләри гәдим дөврләрдән орта әсрләрә кәлдикҹә даһа да артмыш вә дилимизин зәнкинләшмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Бу хүсусијјәти биз Нәсиминин, Фүзулинин, Хәтаинин диванларында даһа ајдын көрүрүк. Лакин, тәәссүф ки, мүасир дилимизә нисбәтән орта әср јазылы абидәләримизин фразеоложи дил ваһидләри индијәдәк елми ҹәһәтдән чох аз тәдгигат едилмишдир. Бә'зи орта әср јазылы абидәләримизин фразеоложи дил ваһидләри исә һеч өјрәнилмәмиш галмышдыр. Белә абидәләрдән бири дә тәдгигатчыларын диггәтини һәлә јенијә ҹәлб едән XIV әср шаири Мәһәммәд Хәтибоғлунун (1366—1433) 1426-ҹы илдә јазылмыш 6.110 бејтдән, 12.220 мисрадан, тәхминән, орта һесабла 62,400 сөзлүкдән, 256 вәрәгдән ибарәт олуб һәрәкәси нәфәс илә јазылмыш «Фәрәһнамә» диванынын әлјазмасыдыр.[2]

Мә'лум олдуғу кими, «Фәрәһнамә» түрк дилләринин мүштәрәк дөврүнүн јазылы абидәсидир. Бу абидәнин Азәрбајҹанда тапылмасы, тәдгиг едилмәси вә түрк дилләринин тарихи инкишаф јолларынын арашдырылмасы, нәинки Азәр-

---

[1] Бах: Һ. Бајрамов—Азәрбајҹан дили фразеолокијасынын әсаслары, «Маариф», 1978, сәһ. 28.

[2] Мәһәммәд Хәтибоғлунун «Фәрәһнамә» диванынын әлјазмасы 1968-ҹи илин јанвар ајында Шәкинин гәдим бир бинасынын китаблығындан ахтарыш заманы тапылмышдыр. Бу диван һаггында илк јазылы мә'лумат проф. Ә. М. Дәмирчизадәнин рә'ј вә тәгдиматы илә 1969-ҹу илдә республикамызын мәтбуат органларында верилмишдир.

бајчан дилчилијиндә, һәмчинин совет вә дүнја түркологијасы елминдә мараглы һадисәдир.

«Фәрәһнамә»нин дили илә әлагәдар бир нечә илдән бәри проф. Ә. Дәмирчизадәнин рәһбәрлији илә апардығымыз тәдгигат иши кениш вә чохшахәлидир. Биз бу мәгаләдә һәмин дил абидәсинин јалныз фразеоложи бирләшмәләри һаггында бә'зи гејдләр вермәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

«Фәрәһнамә» гәдим јазылы дил абидәләримизин ән ири һәчмли, нәфис рәвајәтләр вә һекајәтләр топлусудур. Бу абидәнин дил ваһидләри ичәрисиндә бөлүнмәз ифадәләр—фразеоложи бирләшмәләр хүсуси јер тутур. Чох мараглыдыр ки, һәмин бирләшмәләр гәдим дилимиздә ишләндији кими, мүасир дилимиз үчүн дә олдугча сәчијјәвидир. Бир нечә иллик тәдгигатын нәтичәси олараг «Фәрәһнамә»нин дилиндә 500-дән артыг фразеоложи ваһид олдуғу мүәјјән едилмишдир. Һәмин бирләшмәләрин әксәријјәтини фе'ли бирләшмәләр тәшкил едир. Јә'ни бу бөлүнмәз ифадә вә бирләшмәләрин биринчи тәрәфи (компоненти) исимлә, икинчи тәрәфи (компоненти) исә әсасән фе'лләрлә ифадә олунур. Тәдгигат нәтичәсиндә беләгәрара кәлмәк олур ки, «Фәрәһнамә»нин фразеолокијасыны үч група бөлмәк олар:

1) мәншә е'тибарилә биринчи тәрәфи сырф әрәб вә фарс сөзләри илә ифадә олунмуш бирләшмәләр;

2) јалныз гәдим вә орта әср дилимиз үчүн сәчијјәви сајылан бирләшмәләр;

3) һәм гәдим, һәм дә мүасир дилимиздә ејнилә ишләнән бирләшмәләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Фәрәһнамә»нин фразеолокијасында биринчи тәрәфи сырф әрәб вә фарс сөзләри илә ифадә олунан, анчаг дилимиздә сабитләшмәјән бирләшмәләр олдугча азлығы тәшкил едир. Гәдим вә орта әср дилимиз үчүн сәчијјәви олан бирләшмәләр исә гисмән чохлуғу, мүасир дилимиздә ејнилә ишләнән бирләшмәләр исә әксәријјәти тәшкил едир. Гәдим вә орта әср дилимиз үчүн сәчијјәви олан фразеоложи бирләшмәләрин мәгамына көрә һәр ики тәрәфиндә сәс вә һеча дүшүмү, сәс вә һеча артымы (ассимилјасија, диссимилјасија) олдуғу һалда, һәм гәдим, һәм дә мүасир дилимиздә ејнилә ишләнән бирләшмәләрдә бу һадисәјә чох аз һалларда раст кәлирик.

Ашағыда һәр үч група дахил олан фразеоложи бирләшмәләрә аид нүмунәләрлә таныш олаг.

1. Мәншә е'тибарилә биринчи тәрәфи сырф әрәб вә фарс сөзләри илә ифадә олунан фразеоложи бирләшмәләр:

Тимар уммаг—јалвармаг, көмәкләшмәк, јахынлашмаг, архалашмаг.

> Кимсәнәм јогдур ки, јалвари варам,
> Багарам дөрт јана **тимар умарам.**

Һичаб көтүрмәк—араштырмаг, сечмәк, тапмаг.

> Пәс гәрәз **будур,** киши дүзәр китаб,
> Сөз јүзиндән **көтүрәр** дүрлү **һичаб.**

Мүстәдам олмаг—сабитләшмәк, формалашмаг, даимиләшмәк.

> Бу чиһанун зөвгини сүркил мүдам,
> Шадү-хүррәм өмрүн **олсун мүстәдам.**

Мәгам дутмаг—јерләшмәк, раһатланмаг, гәрарлашмаг, дајанмаг.

> Дүну-күн **бирлик мәгамыны дутан,**
> Олдур ахыр гамудан ојун утан.

2. Јалныз гәдим вә орта әср дилимиз үчүн сәчијјәви сајылан фразеоложи бирләшмәләр.

Чандан усанмаг—јорулмаг, безмәк, сүстләшмәк, әзмирадәни јормаг.

> Татлу **чанымдан усандым,** зинһәр
> Ишбу нәфсүн гејрәтүндән аһу-зар.

Чаваб дәкмәк—сүбут етмәк, јетишмәк, үмумиләшмәк, сонлуг вермәк.

> Кәсәр ет имди сөзин **дәкди чаваб,**
> Бәр һәмин валлаһү-әләм бис-сәваб.

Лаф урмаг (вурмаг)—ловғаланмаг, чәрәнләмәк, бошбоғазлыг етмәк.

> Ким көнүл симурғијчүн **ура лаф,**
> Ол кәрәкдүр ким, толана куһи-Гаф.

Ше'рә дурушмаг—јазмаг, јаратмаг, әбәдиләшмәк, нәзм етмәк, шаирлик етмәк.

> Кимдә ким, назүк тәбиәт вар ола,
> **Ше'рә дурушсун** ким, бархудар ола.

Мә'ни дутмаг—ешитмәк, анламаг, ганмаг, билмәк.

Бу һәдисун **мә'нисин дут,** еј кибар,
Кәндузуна јар единкил буни **јар.**

Гатына дурмаг—үзбәүз олмаг, јахынлашмаг, гаршы дајанмаг.

Деди ким, бән утанурам **вармаға,**
Јүз кәрәк, ахыр, **гатына дурмаға.**

Јазуг чыхмаг—тәгирләнмәк, күнаһ етмәк, сәһвләр етмәк, ејбләр етмәк.

Гати сорарлар бана дәхи һесаб,
Јазуғум чог **чыхды,** гылурлар әзаб.

Гәдәм урмаг (вурмаг)—кәлмәк, јетишмәк, чатмаг.

Әврәтүнә дәхи **гүсл етдүрә** һәм,
Чүм'ә јолын **дутубән ура гәдәм.**

Јүрәк тағламаг—кәдәрләнмәк, гараланмаг, килејләнмәк, ағламсынмаг, ағламаг.

Чүн Сүлејман ана ајдур: ағлама,
Јог јерә дәк дур, **јүрәкүм тағлама.**

Көнүл гарартмаг—пәрт етмәк, утандырмаг, ејб ачмаг, пешман етмәк.

Һәгтәали анлара гылди итаб,
Күллинүн көнлүн гарартды, дир китаб.

Јүз сүрмәк—јалвармаг, диләмәк, истәмәк, хаһиш етмәк.

Чәһд едүб **сүр јүзини** ол гапуја,
Шөјлә хидмәт јарадасан тапуја.

Арга урмаг—арха вурмаг, дөјмәк, чырпмаг, чәзаландырмаг, зәрб етмәк.

Аргама ур, гарныма ур, јүзүмә,
Кәл тәрәһһүм ејлә, ујғыл сөзүмә.

Иссидән бишмәк—тәрләмәк, мандыхман, истиләшмәк, гызмаг.

Бир азар илә һаман үрјан идим,
Иссидән бағрум бишүб бирјан идим.

3. Һәм гәдим, һәм дә мүасир дилимиздә ејнилә ишләнән фразеоложи бирләшмәләр.

Көнүлдән чыгмаг—ајрылмаг, узаглашмаг, унутмаг.

Ким **көнүлдән чыгмаға** вермәз риза,
Мәскән ејдәнүб бана верүр чәза.

Күнаһ көтүрмәк—е'тираф етмәк, разылашмаг, анламаг, ганмаг.

Һәп **күнаһларум көтүрүб** бојнума,
Көз јашилә согдум әлүм гојнума.

Үз дутмаг—савашмаг, вурушмаг, чәнк етмәк.

Һәр гачан ким дүшмәнә **дутар јүзин,**
Дүшмәни топраг олуб дүшәр јүзин.

Мурад вермәк—севиндирмәк, шадландырмаг, фәрәһләндирмәк, гијмәтләндирмәк.

Вер мурад, Солтан Мурад, сүрсүн мурад,
Шаһмурад версин мурад, алсын мурад.

Өмр(и) сүрмәк—јашамаг, өмр етмәк.

Өмри нечә сүрмүшү, на ишләмиш,
Кәнду на алмышу, на бағышламыш.

Зәһмәт чәкмәк—ишләмәк, јаратмаг, кәшф етмәк.

Бу **Хәтибоғлу** дуасын гыл гәбул,
Сән **билүрсән зәһмәти** чох **чәкди** ол.

Фаидә дутмаг—фајдаланмаг, газанмаг, әлдә етмәк, фајда етмәк.

Нечәләр андан **дутарлар фаидә,**
Рәббәна, әнзәл—әлејна маидә.

Тәшвишә дүшмәк—горхмаг, фикирләшмәк, шүбһәләнмәк, чәкинмәк.

Чүн ешитдүм буни, **дүшдүм тәшвишә,**
Фикр едүбсән, тә'нә гылдум бир ишә.

Баһајә чыгмаг—бәһалашмаг, гијмәтләнмәк.

Ертәси ики **баһаjә чыгды** бал,
Бир киши бал сатана гылды суал.

Ағыр кәлмәк—сечилмәк, фәргләнмәк, учалмаг, мүдрикләшмәк, тәкмилләшмәк.

Һич аjү хулгдән ағыр нәснә олмаjа,
Хулг ағыр кәлә, галаны кәлмәjә.

«Фәрәһнамә»нин фразеолокиjасы илә әлагәдар јухарыда верилмиш нүмунәләрдә дил бахымындан фонетик һадисәләр чохдур. Истәр сәс дүшүмү, сәс артымы, самит вә саитләрин әвәзләнмәси, чеврилмәси, истәрсә дә лексик чәһәтдән сөзләрин изаһы илә әлагәдар мәзиjјәтләрә кениш имкан вардыр. Бунлар ону көстәрир ки, «Фәрәһнамә»нин фразеолокиjасы хүсуси тәдгигат објекти кими чох зәнкиндир.

ТӨРӘМӘ САДӘ СӨЗЛӘР ҺАГГЫНДА

Акиф МӘММӘДОВ

Пушкин раjону, Хырмандалы кәнд мәктәбинин мүәллими

МӘ'ЛУМ олдуғу үзрә, Азәрбаjчан дили дәрсләриндә, јери кәлдикчә, етималожи тәһлилә дә аз-чох јер вермәк тәләб олунур. Бу, шакирдләрдә дил һадисәләринә марағы күчләндирир, дилин тарихи бир категориjа олмасы һаггында онларда мүәjјән тәсәввүр јаратмағы тә'мин едир. Мән өз дәрсләримдә етималожи тәһлилдән тез-тез истифадә етдиjим үчүн һәмин саһәдә мүстәгил ахтарышлар апармаға да хүсуси һәвәс көстәрирәм. Бу мәгаләдә охучулары белә ахтарышларымын бә'зи нәтичәләри илә таныш етмәк мәгсәдини күдүрәм.

Тәдгигат көстәрир ки, дилимиздә бә'зи дүзәлтмә сөзләрин садә сөз јеринә кечмәси просеси мөвчуддур. Белә сөзләр тарихән бирһечалы садә гәдим сөзләрдән төрәдикләринә көрә бунлары **төрәмә садә сөзләр** дә адландырырлар Һәмин сөзләри мүасир дил бахымындан дүзәлтмә сөз һесаб етмәк олмаз. Белә сөзләр дилимиздә чохдур. Бунлардан бә'зиләрини изаһ етмәjә чалышаг.

Мүасир дилдә мәсдәр категориjасынын әсас шәкли әламәти һесаб едилән -маг-мәк шәкилчиси тарихән дилимизин сөз јарадычылығында мүһүм рол оjнамышдыр. Мүасир дил бахымындан дүзәлтмә сөз һесаб едилән **сүзмә, гаjмаг, газма, чахмаг** вә с. сөзләрдә буну аjдын көрмәк олар. Лакин онун јаратдығы бә'зи сөзләр һазырда садә сөзләр кими ишләнир. Бу исә, һәр шеjдән әввәл, көкүн мүстәгил лексик мә'насыны мүһафизә едә билмәмәсиндән ирәли кәлир. Белә сөзләрдән бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

Јашамаг. Көрүндүjү кими, мүасир дил бахымындан бу сөзүн көкү олан «јаш» мүстәгил лексик мә'насыны мүһафизә етмәмишдир.

Аjдындыр ки, «јашмаг» Шәргдә гадынларын кишиләрдән кизләнмәси үчүн үзүн алт һиссәсини өртән, кизләдән јаjлыга деjилир. Демәк, «јаш» сөзүндә кизләнмәк мә'насы тәдричән арадан чыхмышдыр. Лакин бу сөзлә үмуми лексик мә'наjа малик олан вә көкү «јаш» олан бир нечә сөз белә бир мәнтиги нәтичәjә кәлмәjә әсас верир ки, «јашмаг» сөзүнүн көкү «јаш»дыр. Мәсәлән, **кизләтмәк** мә'насында ишләнән «јашырмаг» фе'лини алаг. Бу сөзлә ишләнән -ыр шәкилчиси фе'лин тә'сирлик шәкилчисиндән башга бир шеj деjилдир. Бу сөз Нәсимидә дә еjнилә кизләтмәк мә'насында ишләнмишдир:

Бәндән јүзүн јашырма ким, сәчдәкаһым олдур.

Дилимиздә инди дә ишләк олан «јашынмаг» фе'линдә исә -ын шәкилчиси гаjыдыш нөв шәкилчисидир.

Тохмаг. Бу сөздә дә -маг шәкилчиси «тох» фе'линдән исим дүзәлтмишдир. Биз бу көкә «тоха» тохунмаг, сөзләриндә дә раст кәлирик. Бу сөзләр арасында олан семантик јахынлыг көстәрир ки, бунларын көкү «тох» олмуш, вахтилә дилимиздә **вурмаг, дөjмәк** мә'насында ишләнмишдир. Чох күман ки, «тоггушмаг» сөзү дә бу сөзләрлә еjни көклүдүр. Бу сөзүн дә көкү «тох» олмуш, **х—г** әвәзләнмәси нәтичәсиндә «тог» шәклинә дүшмүшдүр. -уш шәкилчиси исә фе'лин гаршылыг нөв шәкилчисиндән башга бир шеj деjилдир.

Јухарыда геjд етдиjимиз төрәмә сөзләрин бир гисминин јарадылмасында әсас рол оjнаjан -маг, -мәк шәкилчиси инди дә дилимиздә ишләк шәкилчидир. Лакин төрәмә сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән елә шәкилчиләрә дә тәсадүф едилир ки, онлар мүасир дилимиздә сөздүзәлдичи шәкилчи функсиjасыны итирәрәк архаикләшмишләр; -ов, -өв шәкилчиси белә шәкилчиләрдәндир. Дилин мүәjјән инкишаф мәрһәләсиндә бу шәкилчиләрлә јаранан, лакин мүасир дилимиздә садә сөз һесаб едилән бир нечә сөзү нәзәрдән кечирәк.

Бүтөв. Бизчә, бу сөзүн көкү «бүт», һиссәсидир. Сөз јарадычылығында белә бир һадисә өзүнү көстәрир ки, сөздүзәлдичи шәкилчи артырыларкән көк тәдричән мүәjјән дәjишикликләрә уғраjыр. Мәсәлән, «боj» сөзүнә -ү шәкилчиси артырыларкән **о** сәси **ө** сәсинә (бөjү), «бич» сөзүнә -аг шәкилчиси артырыларкән **и** сәси **ы** сәсинә (бычаг) вә с. кечир. Чох күман ки, «бүтөв» сөзүнүн көкү әслиндә «бит» фе'ли олмуш, -өв шәкилчиси артырылдыгдан сонра тәдричән **и** сәси **ү** сәсинә кечмишдир.

Бу көк үмуми лексик мә'насына көрә «бүтөв» сөзүнә чох јахын олан «биткин» сөзүндә өз шәкли әламәтини мүһафизә едә билмишдир. Истәр «биткин» сөзүндә, истәрсә дә «бүтөв» сөзүндә үмуми лексик мә'на олан тамлыг анлаjышы «бүтүн» сөзүндә дә вардыр. Демәли, «бүтөв», «биткин» вә «бүтүн» сөзләринин көкү вахтилә тамлыг, бүтөвлүк мә'насында ишләнән «бүт» «бит» формасы олмушдур. «Битмәк» фе'ли мүәjјән дәрәчәдә фәргли мә'на кәсб едәрәк **гуртармаг** мә'насында мүасир дилимиздә дә ишләнир.

Көсөв. Бурада көк һесаб етдиjимиз «көс» һиссәси, чох күман ки, әввәлләр **көз** формасында олмуш, сонралар **с—з** әвәзләнмәси нәтичәсиндә «көс» шәклинә дүшмүшдүр. Јәгин ки, гызмаг фе'ли дә мүәjјән сәсдәjишмәләри нәтичәсиндә «көз» исминдән јаранмышдыр. Профессор С. Чәфәров геjд едир ки, илк јаранма просесиндәки мәрһәләдә сөзләрин мә'насында әшjа вә она мәхсус һәрәкәт бир-бириндән фәрг-

ләндирилмәмишдир. Даһа доғрусу, бу ики мәфһум (әшја вә һәрәкәт) тәчрид едилмәмиш һалда вә омонимик бир шәкилдә өз ифадәсини тапмышдыр («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1978, № 1, сәһ. 92). Демәли, «көз» сөзү дә вахтилә һәм индики мә'насында әшјаны билдирмиш, һәм дә **гызмаг** мә'насында ишләнмиш, беләликлә, «көз» сөзү һәрәкәт билдирмәк үчүн «гыз (маг)», формасына дүшмүшдүр.

Алов. Инди дилимиздә садә һесаб едилән бу сөз әслиндә -ов шәкилчиси васитәсилә «ал» сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Бу сөз дилимиздә гырмызы рәнк мә'насында ишләнмишдир (ал бајраг). Јәгин ки, форма охшарлығына көрә бу сөз одла әлагәләндирилмиш вә бурадан да «алов» «алышан» сөзләри јаранмышдыр.

Чалов. Мә'лумдур ки, бир чох әшјалара адлар һәмин әшјанын характерик формасына көрә верилир. Бу адын да (чалов) ифадә етдији әшјанын формасында олан чөкәклик әламәти башга әламәтләрдән даһа габарыгдыр. Сөзүн көкү һесаб етдијимиз «чал» формасы **чөкәк** јер мә'насыны верән «чала» сөзүндә дә өзүнү көстәрир. Семантик јахынлыг көстәрир ки, «чала» сөзү -а шәкилчиси васитәсилә «чал» садә гәдим фе'линдән, «чалов» сөзү исә ов шәкилчиси васитәсилә «чала» сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Ики саитин јанашы кәлмәси нәтичәсиндә **а** саити дүшмүшдүр.

Үмумијјәтлә, јухарыда көстәрдикләримиздән әлавә, дилимиздә -ов, -өв шәкилчиси васитәсилә јаранан башга төрәмә сөзләр дә вар. Чох күман ки, **чилов, бузов, бүлөв, охлов** кими сөзләр дә бу шәкилчи васитәсилә јаранмышдыр.

Јухарыда гејд етдик ки, бир чох төрәмә сөзләрин садә сөз јеринә кечмәсинин сәбәбләриндән бири дә сөз көкүндә олан мүхтәлиф сәс дәјишмәләридир. Бә'зән көкдә бир сәс башга сәслә әвәз едилдијиндән көк өз формасыны дәјишир. Белә сөзләрдән икисини нәзәрдән кечирәк.

Кома. Бизчә, бу сөзүн көкү «ком» олмуш вә чәм етмәк, бир јерә јығмаг, дәстәләмәк мә'насында ишләнмишдир. Һәмин сөз инди дә дәстә мә'насында Газах диалектиндә «гом-гом», шәклиндә, Товуз, Шәки диалектиндә «гома», Фүзули рајонунда исә «гом» шәклиндә ишләнир. Ајдындыр ки, дәстә сөзүндә бир нечә әшјанын бир јерә јығылмасы, чәмләнмәси анлајышы вар. Демәк, «ком» сөзүндән **к-г** әвәзләнмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән «гом» сөзүндә дә чәмләнмәк, бир јерә јығылмаг мә'насы өзүнү сахлајыр. Товуз диалектиндә «кома» сөзү «чома» шәклиндә ишләнир («Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти» 1964. сәһ. 462). Чох күман ки, вахтилә дилимиздә чәм олмаг, бир јерә јығмаг мә'насында ишләнән «ком» сөзү дилин сонракы инкишаф просесиндә белә бир дәјишмә јолу кечмишдир: ком-гом-чом-чәм, белә бир нәтичә чыхыр ки, **бәләд** сөзүнүн көкү әслиндә «бол» олмуш, билинмәк, ајдын олмаг мә'насында ишләнмиш вә сонралар бил(мәк) формасына дүшмүшдүр.

Гөнчә. Индики мә'насындан әлавә, Азәрбајчан халгынын гәдим ме'марлыг сәнәтиндә ағач вә даш ојмаларда күнәшин символик образынын тәсвири дә гөнчә адландырылмышдыр. Көрүндүјү кими, бу сөз, һәр шејдән әввәл, «күн» сөзү илә әлагәдардыр. Јәгин ки, бу сөзүн көкү олан «гөн» мүасир дилимиздәки күн мә'насында ишләнмиш,

тәдричән «күл» формасына дүшмүшдүр. Бу сөз — «күн» инди дә Загатала вә Гах шивәләриндә «гүн» кими ишләнир. («Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары», сәһ.. 408). Демәли «гөн» көкүндә сәсдәјишмә тәхминән бу гајдада кетмишдир: гөн-гүн-күн, -чә шәкилчиси исә мүасир дилимиздә дә ишләнир вә кичилтмә мә'налы исимләр әмәлә кәтирир. Демәли, лүғәти мә'насына көрә «гөнчә» әслиндә **кичик күн** демәкдир.

Төрәмә сөзләрин бир гисми дә тәркибиндәки сәсләрин јердәјишмәси (метамеза) нәтичәсиндә дүзәлтмә сөзә аид хүсусијјәтләрини итирмишдир. Мәсәлән, «дутсаг» сөзү **с-т** јердәјишмәси нәтичәсиндә **дустаг,** «көрсәтмәк» сөзү **р-с** јердәјишмәси нәтичәсиндә **көстәрмәк** шәклинә дүшмүшдүр. «Јуху» сөзү дә белә сөзләрдәндир. Классик шаирләримизин дилиндә, һабелә «Китаби-Дәдә Горгуд»да бу сөзә «ујху» формасында раст кәлирик. Бу сөзүн көкү «уј» фе'ли гәдим дилимиздә кејләшмәк, зәифләшмәк мә'наларында ишләнмишдир. Сонра исә метатеза нәтичәсиндә **јуху** формасына дүшмүшдүр.

Бүтүн дедикләримизә јекун вурсаг, белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, вахтилә дилимиздә дүзәлтмә сөз һесаб едилән бир гисим сөзләр (јашмаг, дүрмәк, тохмаг, бүтөв, алов, кома, гөнчә, јуху вә с.) мүхтәлиф сәбәбләрдән морфемләринин мүстәгиллијини итирмиш вә садә сөз јеринә кечмишдир. Бу сәбәбләр, әсасән, ашағыдакылардыр; а) бә'зән көк архаикләшир вә дилимизин лүғәт фондундан чыхыр; б) бә'зән исә көк мүхтәлиф сәс дәјишиклијинә уғрајыр; в) бу просесдә шәкилчиләр мүәјјән сөзләрдә өз формаларыны мүһафизә едир вә мүасир дилдә дә сөз јаратмаг габилијјәтини сахлајыр, бә'зи сөзләрдә исә өз формаларыны дәјишмәсәләр дә, архаикләшир, мүасир дилдә сөз јаратмаг габилијјәтини сахлаја билмир.

М. П. ВАГИФИН ШЕ'РЛӘРИНДӘ «ДӘДӘ ГОРГУД» СӨЗЛӘРИ

Әләмдар ФӘРЗӘЛИЈЕВ
Жданов рајону, Дүнјамаллар кәнд мәктәбинин мүәллими

„КИТАБИ-Дәдә Горгуд» ана дилимизин бөјүк абидәси олдуғу үчүн елмдә һәдсиз мараг доғурмушдур. Сон дәрәчә гијмәтли олан бу дастан барәдә апарылан тәдгигләр онун Азәрбајчан зәмининдә јарандығыны, халгымызын тарихи кечмиши, милли адәт-ән'әнәләри, психолокијасы вә мәншәти илә сых бағлы олдуғуну сүбут етмишдир. Орта мәктәбдә «Китаби-Дәдә Горгуд» фолклорумузун гәдим нүмунәси, әдәби дилимизин гәдим абидәси кими тәдрис олунур. VIII синфин әдәбијјат дәрслијиндә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр ки, «дастандакы һадисәләр Азәрбајчанда баш верир, Дәрбәнд, Кәнчә, Бәрдә, Шәрур, Дәрәшам, Алынча галасы кими јерләрин ады чәкилир; бу јерләрин әһалисинин ермәниләр, күрчүләр, гыпчаглар вә бизансларла гоншу олмаларындан данышылыр».[1]

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун Азәрбајчанла сых бағлы олдуғуну көстәрән тәкзибедилмәз дәлилләрдән бири дә будур ки, дастан үчүн чох сәчијјәви олан лексемләр Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Фәдаи, Гөвси

---

[1] Һ. Араслы. Һ. Ејвазов. «Әдәбијјат», VIII синиф үчүн дәрслик. «Маариф», 1978, сәһ. 27.

Тәбризи, Саиб Тәбризи, Аға Мәсиһ Ширвани, Видади, Вагиф вә б. классикләримизин әсәрләриндә бол-бол ишләнмишдир. Әлбәттә, кичик бир мәгаләдә «Дәдә Горгуд» сөзләринин бу классикләрдә нечә ишләндијини гәләмә алмаг имкан харичиндәдир. Биз јалныз Вагифдәки бир груп характер сөзүн «Дәдә Горгуд» дили илә бағлы олдуғуну көстәрмәјә чалышачағыг.

Гејд едәк ки, Вагифин садә, ајдын, сәлис вә рәван бәдии дили бирдән-бирә јаранмамышдыр. Ше'р дилинин Вагифдәки гәдәр әрәб, фарс тәркибләриндән тәмизләнмәси, садәләшмәси әсрләр боју давам едән әдәби-тарихи инкишаф просесинин ганунаујғун нәтичәсидир. Ә. Шүкүрлү «Вагиф вә әдәби дилимиз» мәгаләсиндә һаглы олараг јазыр ки, Вагиф грамматик чәһәтдән зәнкинләшмиш, ифадәләрин сабитлији бахымындан камилләшмиш бир әдәби дили тәкбашына јарада билмәзди. Шаир өз дөврүндә бу дилин јалныз тәблиғатчысы олмуш, «көкү чох гәдимләрә кедиб чыхан бир ән'әнәни—«Дәдә Горгуд», Хәтаи, Гурбани, Аббас Туфарганлы ән'әнәсини давам етдирмишдир».

Доғрудан да, Вагиф дили өз лүғәт тәркиби, грамматик гурулушу бахымындан, илк нөвбәдә, «Дәдә Горгуд» ән'әнәсилә бағлыдыр вә көкү бәлкә дә даһа әввәлки әсрләрә кедиб чыхыр. «Дәдә Горгуд» дили илә Вагиф дили заман е'тибарилә бир-бириндән нә гәдәр узаг олсалар да, лүғәт тәркиби чәһәтдән онлар арасында кәскин фәрг көрүнмүр. Одур ки, «Дәдә Горгуд» үчүн сәчијјәви олан лексик ваһидләрин Вагиф дилиндә ишләнмәсинә тәсадүфи һал кими јанашмаг олмаз. Конкрет фактлара кечәк.

Јејрәк—даһа јахшы. «Дәдә Горгуд»да дејилир: «Мәндән јејрәк гадир сизә оғул верәр».

Мараглы фактдыр ки, Вагифдә «јејрәк» сөзүнүн көкү ишләнмәјиб. Шаир бу сөздән бир ше'риндә истифадә едиб: «Сәрвдән јејрәк, сәнубәрдән дәхи бала пәри».

Биләсинчә—өзү илә, архасынча, далынча. Огуз бәјләри сөјләјирләр: «Дәдәм Горгуд кәлсин, бу оғлана ад гојсун. Биләсинчә алыб бабасына варсын».

Бу сөз Вагифдә ејни мә'нада бир дәфә ишләниб:

> Кетмиш иди ихтијарым биләсинчә јарымын,
> Чүнки јарым кәлмәмиш, һәм ихтијарым кәлмәмиш.

Јен—палтар голунун ағзы. «Дәдә Горгуд»да: «Јенимлә алным ғаның мән силәјим».

Вагиф ше'риндә:

> Үзүндән ејләјиб күстаһлыг, дәстари-зәр ачмаг
> Јениндән дүјмә, ондан сонра белиндән кәмәр ачмаг.

Чиләјин—кими (тәки) тәк. Дастанда «кими (тәки) тәк» гошмасы әвәзинә бә'зән «чылајын» ишләнмишдир: «Онун киминин, ханым, бәбәкләри битмәсин, очағына бунчылајын өврәт кәлмәсин».

Кими (тәки) тәк гошмасынын бу тарихи формасына Вагифин јалныз бир ше'риндә раст кәлирик:

> Иран илә Туран, Һәләбү Мәккә, Мәдинә,
> Бунларда белә сән чиләјин чан әлә дүшмәз.

Кәз—дәфә. «Дәдә Горгуд»да: «Газан кими бир пәһливаны бир савашда үч кәз атындан јыхан Гыјан Сәлчуг оғлу Дәли Дондар чапар јетди».

Вагиф «кәз» сөзүнү «дәфә» мә'насында бир нечә ше'риндә ишләтмишдир. Мәсәлән:

> Тутиләр сөз тәһрин данышса јүз кәз
> Белә ширин-ширин данышa билмәз.

Дун—дүнән. Гарача Чобан Газан хана дејир: «Өлмүшмүјдүн, итмишмијдин, Газан. Ганда кәзәрдин, бизә дејәјдин, Газан! Дун јох, өтәки күн евин бундан кечди».

Һәмин сөз Вагифдә дә ејни мә'нададыр:

> Дун кечә фәләјә чыхды фәрјадым,
> Ришмәди кушинә бу налә. Јетәр.

Икинчи мисрадакы «ришмәди» сөзү истәр «Дәдә Горгуд»да, истәрсә сонракы әдәби абидәләримиздә јетишмәк, чатмаг мә'наларында ишләнән «иришмәк» фе'линдәндир. Бурада илк саитин дүшмәси ше'рин вәзни илә әлагәдардыр.

Урмаг—вурмаг. «Дәдә Горгуд»да: «Бору чалында, кус урулду, кечә-күндүз демәдиләр, јортма олду».

«Урмаг» фе'линә Вагифин үч ше'риндә тәсадүф едирик: «Бәрг уруб күн тәк чыхар бир һурипејкәр һәр сабаһ». «Мужканын урар тә'нә охун көјдә һилалә». Бәрг уруб ојнар булудлардан чыхан күн тәк габаг.

«Дәдә Горгуд» сөзләринә Вагиф кими милли шаиримизин әсәрләриндә тәсадүф олунмасы дастанын Азәрбајчан мүһити, Азәрбајчан шәраити илә сых әлагәлилијини, милли кәрчәклијимизлә бағлы олмасыны бир даһа сүбут едән тутарлы фактлардандыр.

●

Бөјүк Ленинин ады сизин шәһәрин тарихиндән, Азәрбајчанын тарихиндән ајрылмаздыр. Кировун образлы ифадәси илә десәк, Владимир Илич Бакы пролетарларынын үрәк дөјүнтүсүнү дүнјанын о башындан ешидирди. Владимир Илич Азәрбајчан зәһмәткешләри илә сых әлагә сахлајыр, онларын ингилаби мүбаризәсини истигамәтләндирир, онлара кәләчәјин јолуну көстәрирди. Азәрбајчан зәһмәткешләри дә рәһбәрин чағырышына һәмишә үрәкдән гошулурдулар.

Л. И. БРЕЖНЕВ

Өзүнүтәһсилә көмәк

МӘКТӘБДӘ ДИЛ-ӘДӘБИЈЈАТ МҮӘЛЛИМЛӘРИ ИЛӘ АПАРЫЛАН МЕТОДИК ИШИН МӘЗМУНУ ВӘ ФОРМАЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Мәһәррәм СӘФӘРОВ, Әјјуб АҒАЈЕВ

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин методистләри

Сов.ИКП XXV гурултајы тә'лим-тәрбијә методларыны һәјатын јени тәләбләринә ујғунлашдырмағы тәләб етмишдир. Бу мүһүм вәзифәнин һәлли анҹаг мүәллимләрин вә мәктәб рәһбәрләринин ихтисасынын артырылмасы системинин тәкмилләшдирилмәси шәраитиндә мүмкүндүр.

Һамыја мә'лумдур ки, һәр бир мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишиндә газанылан мүвәффәгијјәт мүәллимләрин көркин әмәји сајәсиндә мүмкүндүр. Бунунла бирликдә, мүәллим әмәјинин нәтиҹәси, ејни заманда, онун ихтисасынын јүксәлдилмәси вә педагожи усталығынын тәкмилләшдирилмәсиндән даһа чох асылы олур.

Мүәллимләрлә методик ишин гаршысында, башлыҹа олараг, ашағыдакы вәзифәләр дурур:

1. Халг маарифинә аид партија вә һөкумәтимизин јени гәрарларыны, педагокика, психолокија вә фәнләрин тәдриси илә әлагәдар елми тәдгигатларын нәтиҹәләрини, габагҹыл тәҹрүбәни, һәмчинин тә'лимин мүтәрәгги методлары һаггында јени мә'луматлары мүәллимләрә чатдырмаг.

2. Мүәллимләри конкрет програм материалы әсасында мүасир тә'лим методларынын тәтбиги илә таныш етмәк.

3. Фәрди ихтисас һазырлығыны вә лазыми билик вә баҹарыгларыны тәкмилләшдирмәк ишиндә онлара методик көмәк көстәрмәк.

Дил-әдәбијјат мүәллимләри илә апарылан методик ишин өзүнүн спесифик хүсусијјәтләри вардыр. Белә ки, методик иш фасиләсиз олараг мүәллимләрин пешә ихтисасыны јүксәлтмәјә јөнәлдилмәлидир.

Мә'лумдур ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин ихтисасартырма курслары тәкмилләшдирмә институтлары нәздиндә тәшкил олунур (онлар беш илдән бир тәкмилләшдирмә курсундан кечирләр). Бу тәдбир мүәллимләрин тәкмилләшмәсиндә мүһүм рол ојнаса да, методик ишин бүтүн формаларыны әһатә етмир. Она көрә дә мүәллимләри методик ишин мүәјјән коллектив формаларына, јә'ни ајда бир нечә дәфә кечирилән мәктәбләрарасы методбирләшмәләрә, семинарлара, һәмчинин шәхси тәһсилини артырмаг ишинә јахындан ҹәлб етмәк лазым кәлир.

Бә'зән мүәллимләрин ихтисасартырма системиндә пассив иш методларындан да истифадә едирләр (мәсәлән, мүһазирәләр, мүшаһидәләр, демонстрасија, һесабат вә с). Методик ишин бу формасы танышлыг үчүн пис олмаса да, мүвафиг баҹарыг вә вәрдишләрин инкишафыны тә'мин етмир. Бир сыра мүәллимләр, хүсусилә кәнҹ мүәллимләр нәји етмәк лазым олдуғуну билир, анҹаг нечә етмәк лазым олдуғуну билмирләр. Буна көрә дә дил-әдәбијјат мүәллимләринин ихтисасынын артырылмасы системиндә методик ишин фәал формаларына даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Мүгајисә үчүн белә бир ҹәһәти јада салаг: габагҹыл мәктәбләрдә методбирләшмә мәшғәләси заманы мүәллимләр мә'рузәни динләдикдән сонра мүстәгил иш јеринә јетирирләр; мәсәлән, онлар тематик планлар тәртиб едиб дидактик материаллар һазырлајыр, тә'лимин техники васитәләриндән истифадәнин үсулларыны өјрәнирләр.

Тәҹрүбә көстәрир ки, мүәллимләрин педагожи усталығынын артырылмасында рајон халг маариф шө'бәләри вә онун методкабинети даһа тәҹрүбәли мүәллимләрин, методист-мүәллимләрин иш тәҹрүбәсинә истинад едирләр. Лакин јерләрдә әсас истинад педагожи фәаллардыр. Ола биләр ки, мүәллим әдәбијјатшүнаслығын, һабелә онун тәдрисинин бүтүн саһәләри үзрә там һазырлыглы олмасын, лакин онун мүәјјән бөлмәсинә аид чох фајдалы вә конкрет төвсијә версин (мәсәлән, проблемли тә'лимин тәшкили, дәрсдә шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтинин инкишафы, пешәјә истигамәтләндирмә үзрә ишин тәшкили вә с.).

Она көрә дә РХМШ методкабинетләри мүәллимләрлә апарылан методик иши дүзкүн планлашдырмаға, тә'лим-тәрбијәнин бу вә ја дикәр актуал мәсәләләринин ишләнмәсинә аид онлара хүсуси тапшырыг вермәјә, сонра исә практик фәалијјәтиндә онлардан кениш сурәтдә истифадә етмәјә борҹлудурлар.

Мүәллимләрә методик көмәјин башлыҹа формаларындан бири мәктәб рәһбәрләринин әдәбијјат мүәллимләринин дәрсләрини динләмәси вә онлара төвсијәләр вермәсидир.

Габагҹыл мәктәб рәһбәрләри дәрсләри мүшаһидә етмәк үчүн әввәлҹәдән план тәртиб едирләр. Планда ашағыдакы мәсәләләрә диггәт јетирилир:

1. Дәрсә верилән мүасир тәләбләр тә'лим просесиндә нечә һәјата кечирилир? Тә'лимин техники васитәләриндән вә әјани вәсаитләрдән нечә истифадә едилир?

2. Дәрсдә шакирдләрин идрак фәаллығыны инкишаф етдирмәк үчүн мүәллимин истифадә етдији үсул вә пријомлар нә дәрәҹәдә ефектлидир?

3. Дәрсдә шакирдләрин мүстәгил ишинә мүәллимин рәһбәрлији тә'минедиҹидирми?

4. Дәрс һәјатла, коммунизм гуруҹулуғу тәҹрүбәси илә нечә әлагәләндирилир?

5. Нәзәри билиқләрин тәҹрүбәјә тәтбигилә әлагәдар иш нөвләриндән мүәллим нечә истифадә едир?

6. Тәдрисин елми сәвијјәси.

7. Дәрсдә идеја-сијаси тәрбијә ишинин апарылмасы вәзијјәти вә с.

Мәктәбдә методик көмәјә даһа чох еһтијаҹы олан ајры-ајры мүәллимләрлә мүнтәзәм фәрди иш дә мүһүм јер тутур. Т. Панфилова дүзкүн олараг јазыр: «Директорун өз дәрсләриндә тә'лимин даһа

сәмәрәли вә фәал пријомларыны нүмајиш етдирмәси, онун өзүнүн јахшы мүәллим олмасы, һәр бир јенилијә, мүтәрәгги ишә дәгиглији чох јахшыдыр» (Т. Панфилова. «Несколько слов о директоре-руководителе—«Народное образование», 1962, № 11, сәһ. 85).

Директор вә онун мүавини шәхсән педагожи әмәјин нүмунәләрини көстәрмәклә һәр мүәллимин ишинә јүксәк тәләбләр вермәк үчүн мә'нәви һүгуг газаныр. Улјановск Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун директору В. Арбузов чохиллик мүшаһидәләринә әсасланараг јазыр: «Өз нәзәри билијини кенишләндирмәјән, методик усталығыны јүксәлтмәјән, мүәллимләр үчүн ачыг дәрсләр вермәкдән, синифдәнхарич мәшғәләни һазырламагдан, елмләрин әсасы үзрә шакирдләрин биликләрини шәхсән јохламагдан горхан директорун һеч бир һөрмәти олмаз. Ичтимаи ишдән бојун гачыран мүәллимләр гаршысында елмин, техниканын, методиканын мүасир мәсәләләринә аид мәзмунлу мүһазирәләрлә вә сөһбәтләрлә чыхыш етмәјән директорун да һөрмәти олмур» (В. Арбузов, «О директора школы», «Народноје образование», 1964, № 7. сәһ. 19).

Мәктәбдә тә'лим-тәрбијә просесинин әсас тәшкилат формасы дәрсдир вә она верилән тәләбләр илдән-илә артыр. Мәктәб рәһбәрләринин **дил-әдәбијјат мүәллимләринин дәрсләриндә олмасы** методик ишин ән сәмәрәли формаларындан биридир. Мәктәб директорунун һәфтә әрзиндә 8—10 саат, директорун тә'лим-тәрбијә иши үзрә мүавининин 10—12 саат дәрс динләмәси зәруридир. Бунлар планлы сурәтдә мүәјјән мәгсәдлә, һәр бир мүәллимин педагожи усталығы нәзәрә алынмагла апарылмалы вә әтрафлы тәһлиллә нәтичәләнмәлидир.

Мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри илә апарылан методик ишләрин коллектив формаларындан бири **методбирләшмәләрдир.** Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији сон илләр мәктәбдә апарылан методик ишин вәзијјәтини әтрафлы өјрәнәрәк бир даһа тәсдиг етмишдир ки, методбирләшмәләр мүәллимин елми-методик һазырлығынын јүксәлдилмәси мәгсәдилә һәјата кечирилән тәдбирләр ичәрисиндә ән әһәмијјәтлиләриндән биридир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, тәшкил едилән методбирләшмәләр кифајәт гәдәр фајдалы олмур вә бә'зән формал характер дашыјыр. Мүәллимләрин әксәријјәти ән јахшы һалда бир мәсәләјә даир мүһазирәнин конспектини һазырлајыр, методбирләшмә исә протокол тәртиб етмәклә өз ишини битмиш һесаб едир. Адәтән методбирләшмәләрин иш планы јај тә'тили дөврүндә тәртиб едилир вә дәрс илинин әввәлиндә бүтүн фәнн мүәллимләринә, һәмчинин мәктәб рәһбәрләринә чатдырылыр (план тәкмилләшдирмә институтлары вә методкабинетләрин төвсијәләри әсасында тәртиб едилир). Јығынчаглар ајда бир дәфә кечирилир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин методбирләшмәсинин вәзифәсинә ашағыдакылары дахил етмәк мәгсәдәујғундур:

ајры-ајры фәнләрин тәдриси илә әлагәдар проблемли мәсәләләрин мүнтәзәм мүзакирәси; чәтин педагожи тапшырыгларын коллектив јолла даһа дүзкүн һәлли; иш планларынын разылашдырылмасы; шакирдләрин биликләринә верилән тәләбләр; јохлама јазы ишләри; Маариф Назирлији вә халг маарифи органларынын норматив сәнәдләринин вә төвсијәләринин өјрәнилмәси вә онларын һәјата кечирилмәси үчүн ваһид планын ишләнмәси; тәчрүбә мүбадиләси вә с.

Габагчыл мәктәбләрин тәчрүбәси көстәрир ки, методбирләшмәләр тә'лим-тәрбијәнин бир чох мәсәләләрини диггәтлә педагожи практикаја јөнәлдир. Мәсәлән, шакирд шәхсијјәтинин өјрәнилмәси вә онларла фәрди ишин тәшкили, синиф коллективи вә ајры-ајры шакирдләрлә апарылан ишдә ваһид јанашманын мүәјјәнләшдирилмәси, габагчыл педагожи тәчрүбәнин тәтбиги мәгсәдилә гаршылыглы дәрс динләмәләринин тәшкили, шакирдләрин билик кејфијјәтинин тәһлили кими мәсәләләр методбирләшмәләрин ән үмдә вәзифәсидир.

Сон илләрдә һәр бир дәрсин тәрбијәви истигамәтинин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсинә мүһүм диггәт јетирилир. Мәһз буна көрә дә дәрсин тәрбијәви истигамәтинин гүввәтләндирилмәси мәктәбдә апарылан методик ишин мәркәзиндә дурмалыдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, методбирләшмәләрдә коммунист әхлагынын формалашдырылмасы, шакирдләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси мәсәләләри тез-тез мүзакирә олунур. Мәсәлән, Гарабағлар кәнд 2 нөмрәли орта мәктәбинин педагожи коллективи тәдрис просесинин тәрбијәви истигамәтини күчләндирмәк үчүн узун мүддәтли мөвзулар сечир. Мәсәлән, сон үч ил әрзиндә әдәбијјат мүәллимләринин методбирләшмәси шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы проблеми илә әлагәдар мәшғәләләр апарыр. Мәктәбдә методбирләшмәләрин иши ајлар үзрә мүәјјән гајдада планлашдырылыр. Мәсәлән, сентјабр ајында методик јениликләр һаггында мә'луматлар динләнилир, дидактик материалларын һазырланмасы үзрә вәзифәләр бөлүшдүрүлүр, методбирләшмә үзвләринин шәхси тәһсил планлары тәсдиг олунур. Октјабр ајында ачыг дәрсләрин тәшкили вә онларын тәһлили апарылыр, тәдрисин методикасы үзрә биликләрин тәкмилләшдирилмәсинә даир ајры-ајры мүәллимләрин мә'луматлары динләнилир. Нојабр ајында методбирләшмәләр шәхси тәһсил үзрә мүәллимләрин һесабатларыны динләјир, сәрки үчүн һазырланмыш педагожи әдәбијјатлар мүзакирә едилир, мүәллимләр јени елми-педагожи әдәбијјатларла таныш олурлар.

Декабр ајында тә'лим-тәрбијәнин бу вә ја дикәр саһәсинә аид тәчрүбә мүбадиләси апарылыр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан шакирдләрин јохлама јазы ишләри тәһлил олунур. Сонракы ајларда иш һәмин гајда илә апарылыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән методбирләшмәләр һәддән артыг ачыг дәрсләрә алудәчилик көстәрирләр. Әлбәттә, бу тәдбирләрдән истифадә фајдалыдыр, лакин методик ишләр системиндә онун ролуну һәддән артыг шиширтмәк олмаз.

Ачыг дәрсләр, бир нөв, тәчрүбәдир. Һәмин дәрсләри ашағыдакы кими тәшкил етдикдә даһа еффектли олур:

1. Мүәллим дәрсин нүмунәви планыны һазырлајыр. Белә дәрсләрин апарылмасы, адәтән, габагчыл мүәллимләрә тапшырылыр. Мәгсәд онларын иш тәчрүбәсини өјрәнмәкдән ибарәт олур.

2. Нүмунәви план методбирләшмәнин нөвбәти мәшғәләсиндә мүзакирә олунур. Мүәллимләрин гејдләри әсасында дәрсин планы јенидән тәкмилләшдирилир вә нәһајәт ачыг дәрс кечилир. Белә дәрсләри һазырда методбирләшмәни марагландыран мәсәләләрин практик һәлли истигамәтиндә тәшкил етмәк даһа мәгсәдәујғундур.

Бир сыра кәнд мәктәбләриндә (мәсәлән, Ордубад рајонунун Вәнәнд, Ағдам рајонунун Бојәһмәдли, Гусар рајонунун Галачыг кәнд

сртə мəктəблəриндə методбирлəшмəлəрин идарəетмə функсијаларыны гүввəтлəндирмəк үчүн онларын нəздиндə дил-əдəбијјат мүəллимлəриндəн ибарəт методик шура јарадылмышдыр. Бу шуранын тəркибинə методбирлəшмə сəдрлəри дахилдир. Методик шураја рəһбəрлик етмəк үчүн РХМШ тəрəфиндəн сəдр тə'јин едилир. Бир гајда олараг, сəдр мəктəбин тə'лим-тəрбијə ишлəри үзрə директор муавининдəн ибарəт олур. Лакин ола билəр ки, шуранын тəркибинə методбирлəшмəнин даһа тəчрүбəли үзвү, даһа доғрусу, баш мүəллим вə ја методист мүəллим адына лајиг көрүлмүш шəхслəрдəн тə'јин едилмиш олсун.

Методбирлəшмəлəрин иш планыны мүхтəлиф формаларда тəртиб етмəк мүмкүндүр. Əксəр мəктəблəрдə иш планы ашағыдакы схем əсасында тəртиб олунур:

Тəдбирлəр	Ичра вахты	Ичрачылар

Планын бу формасынын нөгсаны ондан ибарəтдир ки, бурада көрүлəн ишин формалары, мүəллимлəрин мүстəгил иши, истифадə едилəчəк педагожи вə методик əдəбијјатын сијаһысы көстəрилмир.

Педагожи вə методик əдəбијјата, һəмчинин əн јахшы методбирлəшмəлəрин иш тəчрүбəсинə əсасланараг, дил-əдəбијјат мүəллимлəринин методбирлəшмəсинин иш планыны ашағыдакы схем вə нүмунə əсасында тəртиб етмəји мəгсəдəујғун һесаб едирик (нүмунəдə бир мəшғəлəнин тəхмини планы верилмишдир).

Методик ишин мүхтəлиф коллектив формаларындан истифадə едилмəси мəктəбə рəһбəрлик вə нəзарəтин тəкмиллəшдирилмəси ишиндə мүһүм рол ојнајыр. Бунунла белə, бу, мəктəбин иши үчүн директорун мəс'улијјəтини һеч вахт азалтмамалыдыр. Директор методбирлəшмəлəрин тəшкили вə мəзмунуна, онун фəалијјəтинə диггəт јетирмəли, бу иш үзəриндə чидди нəзарəт етмəлидир.

Мəктəблəрарасы методбирлəшмəлəрин тəшкили илə əлагəдар бə'зи мəктəб рəһбəрлəриндə белə бир тəсəввүр јаранмышдыр ки, мəктəбин өзүндə методик иш лəғв олунур. Бу, бүтүнлүклə јанлышдыр. Дил, əдəбијјат мүəллимлəрилə апарылан методик ишин ағырлығы мəһз мəктəб рəһбəрлəринин үзəринə дүшүр.

Азəрбајчан дили вə əдəбијјат мүəллимлəри илə апарылан методик ишдə мүһүм мəсəлəлəрдəн бири дə реферат вə ја мə'рузə үчүн методик мөвзу сечмəсидир.

Мүəллим елə методик мөвзу сечмəлидир ки, онун үзəриндə ишлəркəн тəдрис просесиндə чəтинлик чəкдији зəиф вə гүввəтли тəрəфлəри ашкар етсин, нөгсанлары арадан галдыра билсин. Мəсəлəн, тутаг ки, əкəр мүəллим дил вə əдəбијјат дəрслəриндə проблемли тə'лимдəн истифадə мəсəлəлəри хүсуси олараг марагландырырса, о, əввəлчə, лазыми əдəбијјатларла таныш олмалы, сонра исə өз иш тəчрүбəси əсасында «Азəрбајчан дили вə əдəбијјат дəрслəриндə проблемли тə'лим елементлəри» адлы методик мə'рузə вə ја реферат һазырламаға киришмəлидир.

Мөвзу үзəриндə иш шəхси тəһсил дəфтəриндə планлашдырылмалы вə бир нечə мəрһəлəјə бөлүнмəлидир. Һəр мəрһəлəнин јеринə

	1.	2.	3.	4.	5.
	Мəшғəлəлəрин мөвзусу	Ишин формалары	Мүəллимлəрин мүстəгил иши	Əдəбијјат	Ичрачы
1.	Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары илə шакирдлəрин таныш едилмəси	1. Азəрбајчан ССР Маариф Назирлијинин «Үмумтəһсил мəктəби шакирдлəринин Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары илə таныш едилмəси һаггында» методик мəктубунун өјрəнилмəси. Һəр мүəллимин өз тəчрүбəси əсасында дəрслəрдə, дəрсдəнкəнар фəалијјəтдə гурултај материалларындан истифадə едилмəси үчүн тəртиб едилмəси. 2. Сов.ИКП XXV гурултајынын материалларынын тəблиғинə һəср едилмиш материалларын мүзакирəси. Габагчыл əдəбијјат мүəллимлəриндəн биринин мə'рузəси вə онун мүзакирəси.	1. «Азəрбајчан дили вə əдəбијјат тəдриси» мəчмуəсиндə (1976-чы ил) 4-чү нөмрəсиндə) дəрч олунмуш «Əдəбијјатын тəдрисиндə Сов.ИКП XXV гурултајы һаггында» адлы мəгалə илə мүəллимлəрин таныш едилмəси. 2. Сов.ИКП XXV гурултајынын гəрарларынын јеринə јетирилмəси үзрə дəрслəр вə синифдəнхарич тəдбирлəр үчүн материалларын сечилмəси (халгымызын əлдə етдији наилијјəтлəр əсасында).	Азəрбајчан ССР Маариф Назирлијинин «Үмумтəһсил мəктəби шакирдлəринин Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары илə таныш едилмəси һаггында» тə'лимати-методик мəктубу (Азəрбајчан ССР Маариф Назирлијинин əмр вə тə'лиматлары мəчмуəси, 1976, № 3	

	1	2	3	4	5
			3. Шакирдләрин сијаси биликләринин формалашдырылмасында синифдәнхарич гираәт үчүн материалларын планлашдырылмасы.		
2.	Тә'лим-тәрбијә просесиндә әдәбијјат вә инчәсәнәт васитәсилә јухары синиф шакирдләринин материалист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы.	Габагчыл әдәбијјат мүәллимләриндән биринин мә'рузәси вә онун мүзакирәси.		1. Брежнев Л. И. Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри.	
3.	Азәрбајчан дили дәрсләриндә тә'лимин фәрдиләшдирилмәси тәчрүбәсиндән.	Ашағыдакы мәсәләләр үзрә мүәллимләрин чыхышыны һазырламаг: а) тә'лимин фәрдиләшдирилмәсинин маһијјәти; б) шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишафында мүстәгил ишләрин ролу;		1. Мүасир дәрсә верилән тәләбләр һаггында (мүәллимләрин республика елми-практик конфрансынын материаллары, Бакы, 1970.	

	1	2	3	4	5
	IV синифдә јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә ишин тәшкили тәчрүбәсиндән.	Мә'рузә вә тәчрүбә мүбадиләси.	Дәрсләрдә истифадә етмәк үчүн карточкалар вә әјани вәсаитләрин һазырланмасы.	1. Ә. Әфәндизадә. Јазылышы чәтин сөзләр вә онларын өјрәдилмәси јоллары, Бакы, 1974. 2. Һ. Һүсејнов. Јазылышы чәтин сөзләрин орфографијасынын тәдрисинә даир. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» 1963; № 4.	
4	Әдәбијјат дәрсләриндә проблемли вәзијјәтин јарадылмасына даир.	Әдәбијјат мүәллимләринин ашағыдакы мәсәләләр үзрә чыхыша һазырлашмасы: а) проблемли тә'лим биликләрин вә фәалијјәтин јарадычы мәнимсәнилмәсинин ганунаујғунлугларына әсасланан дидактик систем кими; б) «Тә'лим проблеми» вә «Проблем ситуасијасы» проблемли тә'лимин әсас анлајышлары кими.		1. Махмутов М. «Проблемное обучение». 2. Дајири Н. О. Проблемност в обучении. «Народное образование». 1973. № 3. 3. Ш. Микајылов. Әдәбијјат дәрсләриндә проблемли вәзијјәтин јарадылмасына даир. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1977, № 1.	
5					

јетирилмәси вахтыны ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдәујғундур:

1. Мөвзу үзрә әдәбијјатын өјрәнилмәси; әдәбијјатын сијаһысы, өјрәнилмә мүддәти.

2. Нәзәри мәсәләләрин тәчрүбәјә тәтбиги, дәрсләр, синифдәнхаричтәдбирләр, методик мөвзу үчүн истифадә един материал вә с.

3. Нәтичәләр, тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәси.

4. Методик мөвзу үзәриндә ишә аид һесабат.

Методик мөвзу үзәриндә ишин нәтичәсинин материаллары мәктәбин методик кушәсиндә, јахуд методкабинетдә сахланылмалыдыр ки, башга мүәллимләр дә ондан истифадә едә билсинләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, дил-әдәбијјат мүәллимләри дәрс илинин әввәлиндә шәхси тәһсил планы тәртиб едир вә мәктәб рәһбәрләринә тәһвил верирләр. Бунлар ил боју мәктәбдә сахланылыр. Мүәллимләр исә һәмин планында нәләри гејд етдикләрини бә'зән унудурлар. Нәзәрә алынмалыдыр ки, педагожи әдәбијјатда көстәрилдији кими, һәр мүәллимдән јазылы сурәтдә мүстәгил шәхси тәһсил планыны тәләб етмәјә лүзум јохдур. Онларла шәхси сөһбәт вә методбирләшмә ичласларында онларын вердикләри мә'лумат һәмин мүәллимләрин өзүнүтәһсил саһәсиндәки фәалијјәтини мүәјјәнләшдирмәјә әсас верә биләр. Ихтисасыны јүксәлтмәк үзрә мүстәгил ишә јекун вурмаг үчүн мүәллимин реферат јазмасы фајдалыдыр. Педагожи мәсәләләр үзрә рефератларын тематикасы мүәллимләрин өз күндәлик ишиндә раст кәлдикләри тә'лим вә тәрбијәнин һәлл олунмамыш мәсәләләрини нәзәрә алмагла мүәјјәнләшдирилир. Реферат мүәллимин мөвзу үзәриндә мүстәгил ишинин сон мәрһәләси олмалы вә нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш практик төвсијәләри әһатә етмәлидир. Әкәр мүәллим методик мөвзу үзәриндә ишләјиб мүәјјән педагожи мәсәләләри өјрәнмишсә, демәк, вахт әбәс јерә итмәмишдир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри илә апарылан методик ишин мүхтәлиф формаларындан бир мәгаләдә әтрафлы данышмаг имкан харичиндәдир. Бүтүн бу формалар мүәллимләрин педагожи вә методик һазырлығынын јүксәлмәсиндә чох мүһүм вә һәлледичи рол ојнајыр.

●

Совет Азәрбајчанынын јубилеји елми тәфәккүр нәһәнки вә әсл халг рәһбәри, Коммунист Партијасынын вә дүнјада биринчи сосиалист дөвләтинин јарадычысы В. И. Ленинин анадан олмасынын 110-чу илдөнүмүнүн бајрам едилдији әламәтдар күнләрдә гејд олунур.

(Азәрбајчан ССР-ин, Азәрбајчан Коммунист Партијасы јарадылмасынын 60 иллији һаггында Азәрбајчан КП МК-нын гәрарындан).

ШӘРӘФЛИ ЈОЛДА

О бирдән хәјала далды, нә исә хатырлады. Алнында јаранан гырышлар ачылмамыш китаблары хатырлатды, верәчәјим суалы санки бахышларымдан охуду. Астадан дилләнди:

— Ушаглыг илләрим чох да фәрәһли кечмәјиб. Мүһарибәнин амансызлығынын, нә демәк олдуғуну һамы јахшы билир. О күнләри унутмаг чәтиндир.

Илк мүәллимим синфә дахил олан кими кәдәр пәрдәсинә бүрүнмүш бир зарафатла бизи күлдүрәрди. О бизә һәким, мүәллим, агроном, мүһәндис—дејә мүрачиәт едәрди. Дејәрди ки, сабаһ бу сәнәтләрин саһиби сиз олачагсыныз. О чәтин күнләрдә биз дә өзүмүзә пешә сечмишик. Мән мүәллим олмағы гәт етмишдим. Ахы бүтүн устадларын устады мүәллимдир!

Ифтихарла чәкилән бу ады газанмаг да, ону шәрәфлә учалтмаг да чох чәтиндир. Шүкүр мүәллим бу ады шәрәфли әмәклә учалдан, ел нуфузу газанан мүәллимләрдән биридир. Һазырда Зәнкилан рајонундакы Гыраг Мүшлан кәнд сәккизиллик мәктәбиндә ишләјир. О, дил-әдәбијјат үзрә мүәллимләрин рајон методбирләшмәсинин рәһбәри, рајон халг маарифи шө'бәсинин штатданкәнар методистидир.

Методкабинетимизин әмәкдашлары Ш. Һүсејновун дәрсләрини мүхтәлиф вахтларда мүшаһидә етмиш, габагчыл тәчрүбәсини јајмаға сә'ј көстәрмишләр.

Шүкүр мүәллимин дәрсини динләјәнләр разылыг һиссилә тәсдиг едирләр ки, о, програм материалларыны мүасир дәрсә верилән тәләбләр сәвијјәсиндә тәдрис едир. Дилимизин зәнкинлијинин ашиги, сәлислијинин мәфтуну, доғмалығынын вурғунудур. Кичик бир мәгаләдә Шүкүр мүәллимин иш тәчрүбәсини кенишлији илә әһатә етмәк, үмумиләшдирмәк имкан харичиндәдир. Буна көрә дә охучулары онун тәшкил етдији дәрсләрдән икичәси илә таныш етмәклә кифајәтләнәчәјик.

VII синиф

Мөвзу: Хитаб һаггында үмуми мә'лумат.

Мәгсәд: а) хитабла әлагәдар IV синифдә өјрәнилмиш билик вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк; б) хитабын мә'на вә грамматик хүсусијјәтләри, нитгдәки ролу вә ишләнмә мәгамлары һаггында шакирдләрдә конкрет анлајыш јаратмаг; в) хитабла әлагәдар шакирдләрдә интонасија вә дурғу ишарәләри вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк.

Тәчһизат: перфочалышмалар, «Огонјок-1» епидиаскопу, магнитофон, «Хитабын чүмләдә јеринә аид грамматик хәритә».

Дәрс IV синифдә өјрәнилмиш билијин тәкрары илә башланды. Дәрсликдәки 179 нөмрәли чалышмадан мүшаһидә материалы кими истифадә олунду.

Хитаблар сечилди. Мүрачиәт вә чағырыш интонасијасы илә тәләффүз едилдији тәһлил олунду вә мүсаһибә јолу илә даһа долғун ајдынлашдырылды. Сонра мүәллим ашағыдакы схеми јазы тахтасындан асды.

Мүбтәда	Хитаб
А) **Шеһрәт**, Гәһрәман пионерләр һаггында көзәл бир албом дүзәлдиб. А) **Колхозчулар** јаз-тарла ишләринә чидди һазырлашырлар.	Б) **Шеһрәт**, гәһрәман пионерләр һаггында бир албом дүзәлтмәк лазымдыр. Б) **Колхозчулар**, јаз-тарла ишләринә чидди һазырлашын.

Мүәллим шакирдләрин фәал иштиракы илә бу чүмләләрин синтактик тәһлилини апарды. Онларын диггәти, алтындан хәтт чәкилмиш сөзләрә јөнәлдилди. Мүәллим мүгајисә үсулундан истифадә едәрәк мүбтәда илә хитабын грамматик хүсусијјәтләрини, охшар вә фәргли чәһәтләрини чох долғун изаһ етди. Шакирдләр үмумиләшдирмә апарараг нәтичәни конкрет сөјләдиләр.

М.—Нә үчүн «А»-лар мүбтәда адланыр?

Ш.—«А»-лар она көрә мүбтәда адланыр ки, чүмләнин грамматик әсасы илә бағлыдыр, чүмләдә хәбәрлә узлашма јарадыр вә синтактик суаллары вар.

М.—Бәс нә үчүн «Б»-ләр хитаб адланыр?

Ш.—«Б»-ләр она көрә хитаб адланыр ки, мүрачиәт вә чағырыш интонасијасы илә ишләнән шәхси билдирир, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағланмыр. «Б»-ләрә һеч бир синтактик суал вермәк олмур.

Мүәллим бу чүр чүмләләр јазылмыш 28 перфокарты шакирдләрә пајлады. Орадакы чүмләләрин интонасијасы үзәриндә иш апарды. Шакирдләр конкрет нәтичә чыхарыб ев дәфтәрләриндә јаздылар:

— Хитаблар мүрачиәт вә чағырыш интонасијасы илә тәләффүз олунур. Дахил олдуғу чүмләнин үзвләриндән фасилә илә ајрылыр.

Шакирдләрин јазысы гуртаран кими, епидоскоп ишә дүшдү. Екранда «Хитабларын чүмләдә ролу» сөзләри јазылмыш бир мәтн охунду. Сонра орадакы чүмләләр тәһлил олунуб мүгајисә едилди. Алынан нәтичә ев дәфтәрләринә јаздырылды:

«Хитаблар чүмләнин гурулушуну дәјишдирә билмир. О анчаг чүмләдә ифадә олунан фикрин тә'сирини гүввәтләндирә билир... Мәсәлән, 1) Достлар, бајрамыныз мүбарәк! 2) Бајрамыныз мүбарәк!

Чүмләләр тутушдурулду вә көстәрилди ки, биринчи чүмлә икинчидән анчаг тә'сирлијинә, интонасијасына көрә сечилир.

Дәрсдә магнитофон лент јазысындан сәмәрәли истифадә олунду. Шакирдләр халг шаири С. Вурғунун «Баһар» ше'рини динләдиләр. Хитабларын бәдии парчаларда јаратдығы тә'сири әјани олараг анладылар.

Јени билијин мөһкәмләндирилмәсиндә 180-чы чалышмадан да истифадә олунду. Шакирдләр дәрслик үзрә мүстәгил ишләдилди. Беләликлә, хитабын әламәти, чүмләдәки јери, исим вә ја сөз бирләшмәләри илә ифадә олунмасы вә с. һаггында шакирдләрдә дүзкүн тәсәввүр јарадылды.

Јени билијин мөһкәмләндирилмәси вә учота алыныб гијмәтләндирилмәси чох интенсив тәшкил олунду. Шакирдләрдән 10 нәфәри «Огонјок-1»-дә ишләди, 10 нәфәри перфокорт үзрә чаваб һазырлады, 4 нәфәри исә ашағыдакы чүмләләр үзәриндә синтактик тәһлил апарды:

1) «Әзиз Леонид Илич, ушаглара көстәрдијиниз аталыг гајғысына көрә Сизә үрәкдән миннәтдарыг». 2) «Еј дүнјанын сүлһсевәр инсанлары, ушаглары тәчавүзкарларын ганлы пәнчәсиндән хилас един!». 3) «Вјетнамлы јашыдларымыз, биз сизинлә һәмрә'јик!». 4) Анам Азәрбајчан, јени зәфәрләринә алгыш!».

5*.

Көрүндүјү кими, дәрс һәјатла, коммунизм гуручулуғу, мә'нәви тәрбијә илә сых әлагәли кечилди.

Чаваб верән шакирдләрин һамысынын билији гијмәтләндирилди; әксәријјәти «5» гијмәт алды.

Ахырда евә тапшырыг верилди. 181 нөмрәли чалышманын ичрасы нүмунә үзрә ајдын изаһ едилди.

VIII синиф

Мөвзу: «Короғлу» дастанынын тәһлили.

Мәгсәд: а) «Короғлу» дастанынын јаранмасы илә әлагәдар дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри һаггында шакирдләрә мүфәссәл мә'лумат вермәк; б) Азәрбајчан халгынын јаделли ишғалчылара вә јерли феодаллара гаршы мүбаризәси—дастанын идеја мәзмуну илә шакирдләри таныш етмәк; в) дастанын идејасы илә бағлы олараг шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг һиссләри тәрбијә етмәк.

Тәчһизат: «Короғлу» дастаны үзрә чәкилмиш иллүстрасијалар, лент јазысы («Короғлу чәнкиси», Короғлунун аријасы, гошмалар, Короғлунун ат үстүндә шәкли вә с.).

Кириш сөзү. Азәрбајчан халгынын јаратдығы тарихи гәһрәманлыг дастанлары ичәрисиндә Короғлу хүсуси јер тутур. Бу дастанда харичи ишғалчылара вә јерли феодаллара гаршы халгымызын апардығы гәһрәманлыг мүбаризәсинин бәдии тәсвири верилмишдир. «Короғлу» Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын надир инчисидир. Бу дастанда вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг руһу, әмәкчи халга мәһәббәт, пашалара, ханлара, султанлара нифрәт һисси ифадә олунмушдур.

Дастанда 17 гол ваһид сүжет әтрафында, ејни идејада бирләшмишдир. Һәлә Короғлу вә онун силаһдашларынын гәһрәманлыг сәһнәләрини әкс етдирән ишләнмиш голлар да вардыр. Тәдгигатчы алимләримиз онларын үзәриндә ишләјир, тәкмилләшдирмәләр апарырлар. «Мисри гылынчын оғурланмасы» вә «Бәнөвшә ханымын Чәнлибелә кәлмәси» голлары јени ишләнмиш голлардандыр.

Зәнкин гурулуша, ваһид дил вә үслуба малик олан бу дастанда бир сыра һәмишә јадда галан мараглы сурәтләр вардыр: Короғлу, Никар, Алы киши, Дәмирчи оғлу, Бәлли Әһмәд, Күрчү оғлу, Һалај позан, Ејваз, мәнфи сурәтләрдән Һәсән паша, Һәсән хан, Болу бәј, Һәмзә вә с.

«Короғлу» дастаны әдәбијјат вә инчәсәнәтимизин инкишафы тарихиндә мүәјјән рол ојнамышдыр. Мәсәлән, бу дастан әсасында Ү. Һачыбәјов 1932—1936-чы илләрдә мәшһур «Короғлу» операсыны јаратмыш, 1937-чи ил апрелин 30-да әсәр мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур.

Шүкүр мүәллим сөзүнү гуртаран кими, шәкилләри нүмајиш етдирди вә китаб үзрә ишә башлады. «Әдәбијјат мүнтәхәбаты»нын 56—94-чү сәһифәләриндән охунмуш парчалар үзрә суал-чаваб апармаға башлады.

Бунун ардынча магнитофон сәсләнди. Шакирдләр «Короғлунун дөјүш мејданында нәрә чәкиб охудуғу гошмалар»ы динләдиләр.

Мүәллим әсәрин тәһлили үзрә ишә башлады. О, әсәрдән сечилмиш бәдии парчалар, факт вә һадисәләрә истинад едәрәк Короғлу вә онун силаһдашларынын, дүшмән типләринин дахили аләмини ачды, онларын характер сифәтләрини шакирдләрин фәал иштиракы илә сәчијјәләндирди.

Тәһлил заманы мүәллим билији мөһкәмләндирмәк үчүн ашағыдакы суаллар үзрә мүсаһибә апарды:

1. «Короғлу» дастанынын идејасы нәдән ибарәтдир?
2. Идеја нәдир? (әдәбијјат нәзәријјәси үзрә).
3. Короғлунун мә'нәви сифәтләри һансылардыр?

— Доғручулдур.
— Мәрд вә гочагдыр.
— Вәтәнпәрвәрдир.
— Јаланчы вә горхаглары севмир.
— Ајыгдыр.
— Бачарыглы сәркәрдәдир.
— Дүшмәнә гаршы амансыздыр.
— Гадына меһрибандыр.
— Доста, јолдаша вәфалыдыр.

Бу кејфијјәтләр әсәрдән сечилмиш фактлар үзрә шакирдләр тәрәфиндән изаһ олундугдан сонра мүәллим јенә дә суаллары давам етдирди.

4. Короғлунун силаһ јолдашлары кимләрдир? Онлары Чәнлибелдә бирләшдирән һансы амилләрдир?

5. Никар ханымын ән јүксәк мә'нәви сифәтләри һансылардыр? Ондакы характер чәһәтләри һансы фактлар даһа дәгиг сүбут едир?

6. Дастанда хоша кәлән даһа һансы сурәтләр вардыр?

7. Дастанда нифрәт етдијиниз сурәт һансылардыр?

8. Тип нәдир? (әдәбијјат нәзәријјәси үзрә).

Елә бу суалын ардынча мүәллим Ф. Енкелсин типиклик һаггындакы фикрини әлагәли шәкилдә шакирдләрә шәрһ етди вә јенә дә суаллара кечди.

9. Дастанын бәдии гурулушуну схем үзрә ким изаһ едә биләр?

10. Дастанын мусиги сәнәтимизин инкишафындакы ролуну нә илә изаһ едә биләрсиниз?

11. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «Короғлу гошмалары»нын тәрбијәви тә'сирини нә илә изаһ етмәк олар?

12. «Короғлу» дастанынын илк тәдгигатчыларындан кимләри танычырсыныз?

Шүкүр мүәллим мөвзу үзрә евә садә планлы тапшырыг верди:

а) Короғлунун характер сифәтләрини, вәтәнә мәһәббәт, дүшмәнә нифрәт һиссини әкс етдирән гошмалардан бирини сечиб әзбәрләјин.

б) «Нинкары мәнә севдирән чәһәтләр» мөвзусунда инша јазын.

Дәрс мүвәффәгијјәтлә битди.

Дил вә әдәбијјатын тәдриси илә әлагәдар нитг инкишафы үзрә ишләрин планлашдырылмасы вә апарылмасы саһәсиндә дә Шүкүр мүәллимин фәалијјәти диггәтәлајигдир. О, чох һаглы олараг һәр дәфә гејд едир ки, инша шакирдин газандығы билијин нүмајиш етдирән күзкүдүр. Шүкүр мүәллим дәрс дедији һәр синфин сәвијјәсинә ујғун олараг, мүшаһидә вә мүһакимә характерли иншалардан, тәсвири јазылардан, бәдии әсәр вә кинофилмләр һаггында рә'ј-иншалардан мүвәффәгијјәтлә истифадә едир. Шүкүр мүәллим шакирдләрдә мәнтиги тәфәккүрүн инкишафында хүсуси рол ојнајан грамматик иншалардан да истифадәјә хүсуси диггәт јетирир. «Дөврүмүзүн әмәк баһадырлары», «Әсл достлуг нәдир, сән ону нечә гијмәтләндирирсән?», «Һәјатда кимә бәнзәмәк истәрдин?». Л. И. Брежневин «Хам торпаг» әсәриндә совет адамларынын мә'нәви сифәтләри», «Чичәкләнән дијарымыз», «Хошбәхт ушагларыг биз» вә с. мөвзуларда шакирдләрә инша јазмаг бачарығы ашылајыр. Буна көрәдир ки, кечирилән турларда Шүкүр мүәллимин шакирдләри бәдии үмумиләшдирмә габилијјәтинә малик олмалары илә фәргләнирләр.

Рајонумузун габагчыл мүәллимләриндән В. Гулијев, М. Мәммәдов, С. Аббасов, Н. Һүсејнов, мүһәндис-нефтчи Һ. Һәсәнов, иншаатчы Ш. Әләкбәров, Һ. Нурујев, һәким Ә. Вәлијев, А. Ағајев вә онларча башгалары али мәктәбләрин гәбул имтаһанларында Шүкүр мүәллимин вердији «4» вә «5» гијмәтләри нәинки доғрултмуш, инди дә савады, көзәл нитгләри илә фәргләнирләр.

Ихтисасы илә әлагәдар олараг синифдәнхарич иш Шүкүр мүәллимин диггәтиндән һеч вахт јајынмыр. Онун рәһбәрлији илә мәктәбдә шакирдләрин исте'дад вә габилијјәтини инкишаф етдирән дәрнәк фәалијјәт көстәрир. Дәрнәк 30 нәфәр исте'дадлы шакирди бирләшдирир. Онлар тез-тез валидејнләр гаршысында рәнкарәнк програмла чыхыш едирләр.

Мәктәбдә әдәбијјат дәрнәјинә дә Шүкүр мүәллим рәһбәрлик едир. Бу дәрнәк шакирдләрин јарадычылығына истигамәт верир; онларын јаздыглары ше'рләр, һекајәләр, тәртиб етдикләри тапмачалар, чәкдикләри шәкилләр, таблолар бурада музакирә олунур. Дәрнәјин үзвләри тез-тез тәбиәт, әмәк објектләринә екскурсијалара апарылыр, онларын тәшәббүсү илә мәктәбдә көрүш вә диспутлар кечирилир вә с.

Әдәбијјат һәвәскарларынын мәктәб радио говшағындан чыхышлары да бөјүк мараг доғурур. Л. И. Брежнев јолдашын «Кичик торпаг», «Дирчәлиш» вә «Хам торпаг» трилокијасындан парчаларын ифадәли охусу «Чөрәк олса, маһны да олар» девизи алтында һәмин әсәрләр үзрә кечирилән сөһбәтләр динләјичиләр тәрәфиндән бөјүк марагла гаршыланыр.

Шүкүр мүәллимин јени тәдрис кабинети шәхси јарадычылығынын, кәркин әмәјинин бәһрәси, мәһсулудур. Бу, мәктәбдә олан һәр бир шәхсә илк бахышда ән јахшы тә'сир бағышлајан зәнкин вә мүасир әдәбијјат кабинетидир. Орадакы әјани васитәләр—шәкилләр, диаграмлар, чәдвәлләр, албомлар Шүкүр мүәллимин вә онун шакирдләринин әмәјилә јарадылмышдыр.

Отуз илә јахындыр ки, о өз сәнәтинин вурғуну кими фәалијјәт көстәрир, јетирмәләри илә фәхр едир. Сәмәрәли әмәјинин бәһрәси олараг, Шүкүр мүәллимә баш мүәллим ады верилмишдир. О јорулмаг билмәјән, кәнчлик һәвәси илә чалышан гајнар фәалијјәт саһибидир. О, Сов.ИКП-нин үзвү олмагла ичтимаи ишләрдә дә өзүнәмәхсус енеркија илә ишләјир. Мәктәбдә «Нәзәри семинар»ын тәблиғатчысы, илк пар-

тиҹа тәшкилаты катибинин мүавинидир. Онун ады габагчыл тәблиғатчы кими рајон партиҹа комитәсинин фәхри китабына јазылмышдыр.

Шүкүр мүәллимә фәалиҹҹәтиндә һәртәрәфли мүвәффәгиҹҹәтләр вә јени наилиҹҹәтләр арзулајырыг.

Мириш ҺҮСЕЈНОВ,
Зәнкилан РХМШ-си методкабинетинин мүдири, республиканын әмәкдар мүәллими,
Адил ИСМАЈЫЛОВ,
РХМШ-нин методисти.

ИЛЛӘР ӨТДҮКЧӘ

АҒДАМДА ону танымајан јохдур. Һамы она **еһтирам** бәсләјир. Аталыг гајғысына көрә. Көзүнүн **нуруну** зәррә-зәррә шакирдләринә пајладығына көрә. Чәкдиҹи зәһмәтә көрә...

Фазил Бәһрамов педагожи фәалиҹҹәтинә илк дәфә 1960-чы илдә Ағдам рајонунун Хындырыстан кәнд орта мәктәбиндә башлады. Өзү дә синиф мүәллими кими. Илк дәфә бурада әлинә журнал алды. Колхозчу балаларына охумағы, јазмағы илк дәфә бурада өјрәтди. О, ушаглары чох севирди. Ушаг аләмини, ушаг дүнјасыны фәтһ етмәк онун ән севимли пешәси иди.

1961-чи илдә кәнч мүәллим иш јерини дәјишди. Педагожи фәалиҹҹәтини шәһәр 5 нөмрәли орта мәктәбдә давам етдирмәјә башлады.

Јени мәктәб, јени ушаглар. Әлбәттә, бүтүн бунлар Фазил мүәллим үчүн сынаг иди. Лакин онун јарадычылыг һәвәси, кәркин ахтарышлары чәтинликләри архада гојду. Јахшы ишләдиҹинә, вәзифәсинин өһдәсиндән лајигинчә кәлдиҹинә көрә ону рајон комсомол комитәсинин бүро үзвү сечдиләр. Тәшкилатчылыг бачарығы, әмәксевәрлиҹи ону башгаларындан фәргләндирди. Елә буна көрә дә Ф. Бәһрамову Азәрбајҹан ЛККИ-нин XXIII гурултајына нүмајәндә сечдиләр.

Тәһсилини артырмаг арзусу ону һәмишә дүшүндүрүрдү. Елә бу арзу, бу истәклә дә Ф. Бәһрамов 1963-чү илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин дил-әдәбиҹҹат факүлтәсинә дахил олду. Гајнар тәләбәлик һәјаты илә чошғун әмәк фәалиҹҹәти бирләшди. О. бу дәфә шәһәр 6 нөмрәли мәктәбдә ибтидаи синифләр үзрә дәрс һиссә мүдири кими фәалиҹҹәтә башлады.

1969-чу илдә партиҹамыз өз сыраларына јени бир лајигли өвладыны гәбул етди. Бу, Фазил мүәллим үчүн бөјүк е'тимад иди. Ф. Бәһрамов өз әмәксевәрлиҹи, чидди ахтарышлары илә бу е'тимады доғрултду.

Инди Фазил мүәллим шәһәр 6 нөмрәли мәктәбдә Азәрбајҹан дили вә әдәбиҹҹат фәнләрини тәдрис едир. Өз мәһәббәтини ушаглара вериб; Фүзули дүнјасына, Вурғун сәнәтинә вериб.

Өз ишинин әсл устасы олан Ф. Бәһрамов әдәбиҹҹатымызы шакирдләрә дериндән өјрәдир, онларда достлуг, партиҹамыза, Вәтәнә, халга мәһәббәт һиссләри тәрбиҹә едир.

Мәктәбин кениш вә ишыглы отагларындан бири әдәбиҹҹат кабинети үчүн ајрылмышдыр. Фазил мүәллимин әмәјиҹ саҹәсиндә һәмин кабинет гијмәтли материалларла хејли зәнкинләшиб. Лакин о, бу материалларла кифајәтләнмир. Шакирдләрин билик даирәсини, дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәк үчүн һәр күн кабинети әјани васитәлә зәнкинләшдирмәјә чалышыр. Јери кәлдикчә дәрсләрдә фономүнтәхәбата, магнитофона мүрачиәт едир.

Низами Кәнчәвинин јарадычылығына һәср едилмиш отаг. **Ичәри** ајаг басанда адам елә бил XII әсрә гајыдыр. Низами «Хәмсә»сини тәмсил едән иллүстрасиҹаларын һамысы Фазил мүәллимин әл ишләридир.

Будур, X синифдә Фазил мүәллимин нөвбәти дәрсидир. Шакирдләр бу күн Ч. Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығыны өјрәнирләр. Суал-чаваб башланыр. Шаһназ, **Фәхрәддин, Елшән**... бир-бирини әвәз едирләр. Кәнч үрәкләрдә **Чаббарлы** јарадычылығына дәрин, мәһәббәт дујулур...

Фазил мүәллим шакирдләрә Ч. Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығына һәср олунмуш фотоалбому көстәрир. Ф Бәһрамов шаирин «Дан улдузу» шеʼрини өзүнәмәхсус елә бир вурғунлугла сөјләјир ки, онун гәлбинин шеʼрлә јоғрулдуғуна бир даһа инанырсан.

Дәгигәләр өтүр. Фазил мүәллим магнитофонун дүјмәсини басыр. Отаға хош бир сәс јајылыр. Мәктәбин мәʼзуну Тәранә Әлијеванын ифасында Ч. Чаббарлынын «Ана» шеʼри елә көзәл сәсләнир ки, дүзү, бу сәсдән ајрылмаг истәмирсән.

Зәнк вурулур. Онунчуларын көзләриндә тәәссүф һисси ајдын сезилир. Даг чајлары кими бүллур бахышлардакы мәʼнаны охумаг чәтин дејил: «Каш зәнк олмајајды!». Вурғун тәбли, Фүзули мәһәббәтли Фазил мүәллим дәрс дедији 45
дәгигәни шакирд гәлбинә әбәди һәкк едир.

Бу онунчулар кениш дүнјамызын әлчатмаз зирвәләринә. ишыглы үфүгләринә пәрвазланачаглар, һәмишә дә Низами шеʼријјәтини, Нәсими дүһасыны онлара дамчы-дамчы ичирән бу мүгәддәс әмәлләр чарчысыны хатырлајачаглар.

Фазил Бәһрамов тәчрүбәли мүәллим кими дил-әдәбијјат методбирләшмә јығынчагларында, педагожи шура ичласларында, педагожи мүһазирәләрдә тез-тез чыхыш едир, һәмкарларына фајдалы мәсләһәтләр верир. О һәм дә мәктәбдә тәрбијә ишләри үзрә директор мүавинидир.

1975-чи илдә Фазил мүәллимә «Сосиализм јарышынын галиби» дөш нишаны верилмишдир. Бу јахынларда онун һәјатында даһа бир фәрәһли һадисә баш вериб. О, «Габагчыл маариф хадими» нишаны илә дә тәлтиф олунуб.

Илләр-илләрә говушур, Фазил мүәллим исә өз арзуларына. 6 нәмрәли мәктәбин үнванына нечә-нечә шәһәрдән мәктублар кәлир, тәшәккүр вә миннәтдарлыг мәктублары. Мәʼзунлар тәрәфиндән јазылан бу мәктубларда Ф. Бәһрамовун ады хүсуси еһтирамла чәкилир.

Биз инанырыг ки, илләр Фазил мүәллимин һәјат салнамәсинә даһа јени-јени сәһифәләр јазачаг. Мараглы, тәкрар олунмаз сәһифәләр....

Рәһилә ӘЛИЈЕВА,
Ағдам рајонундакы Көјтәпә кәнд мәктәбинин мүәллими,

Худаверди ӘЛИЗАДӘ,
«Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин әмәкдашы.

Методик ирсимиздән

АНА ДИЛИ ДӘРСЛИЈИ ПРОБЛЕМИНДӘ ИЛК АДДЫМ

Һүсејн ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

АЗӘРБАЈЧАНЫН Русија тәркибинә дахил олмасы, һәм дә ана дилиндә јени типли дәрсликләрин мејдана кәлмәсинә әлверишли зәмин јаратды.

Азәрбајчан дилинин дөвләт мәктәбләринин тәдрис планына рәсмән дахил олмасы, бу дилин өјрәнилмәсинин зәрурилији, ана дилиндә бир сыра дәрслик вә тәдрис вәсаитләринин јаранмасы илә нәтичәләнди. Әсасән дикәр милләтләрдән олан шакирдләрин бу дили өјрәнмәси үчүн нәзәрдә тутулан һәмин дәрслик вә тәдрис вәсаитләринин тәртиби ана дилиндә јени үсулла дәрслик тәртиб етмәјин биринчи мәрһәләсини тәшкил едир.

XIX әсрин 80-чи илләриндән мејдана кәлән халг мәктәбләри илә ана дилиндә дәрсликләр тәртибинин икинчи мәрһәләси башланды. Һәм дә бу дөврдә мејдана кәлән дәрсликләр мүстәсна олараг азәрбајчанлылар үчүн нәзәрдә тутулурду.

Ана дили дәрсликләринин тәртиб едилмәсиндә Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын (ЗМС) азәрбајчанлы шөʼбәсинин мүһүм ролу олмушдур.

Сөвти (фонетик) үсулла илк әлифба китабынын мејдана кәлмәси һәмин шөʼбәнин инспектору А. О. Черњајевскинин чох мүһүм хидмәтләриндәндир.

Мәʼлум олдуғу кими, 1879-чу илдә Гори шәһәриндә Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы нәздиндә Азәрбајчан шөʼбәси ачылмышды вә А. О. Черњајевски (1840—1894) бу шөʼбәнин инспектору тәʼјин олунмушду. Шөʼбәнин нәздиндә бир ибтидаи мәктәб—база мәктәби тәшкил едилмишди. Һәмин база мәктәбинин тәшкили јени дәрслик јарадылмасы

еһтијачыны мејдана чыхармышды. Бу еһтијачы әсас тутан А. О. Чернјајевски бөјүк јашлы тәләбәләринин көмәјилә һәфтәлик програм дүзәлдир, күндәлик дәрсләрдә сөвти үсулла мәшғәлә апармаг үчүн оху материалы һазырлајырды.

Бу гајда илә онун әлиндә тәдричән хејли материал топланды вә һәмин материаллар әсасында о, сөвти үсулла «Вәтән дили» китабыны тәртиб етди. О вахтлар семинарија тәләбәләриндән бири олан Р. Әфәндијев өз јазыларындан бириндә гејд етмишдир:

«Дәрсә ширу едилән заман бир вахт баша дүшдүләр ки, түрк (Азәрбајчан—**һ. Ә.**) дилиндә әлифба китабы гәтијјән јохдур вә олмамышдыр. Бејнәвә Чернјајевски бөјүк тәләбәләри кабинәсинә топлајыб бир комиссија интихаб етди. О чүмләдән мән дә о комиссијада иштирак едирдим. Һәфтәлик програм тәртиб едиб күндәлик дәрсләрә материал һазыр едирдик вә һәр дәрс үчүн мүфәссәл конспект јазылырды. Дөрд әдәд началнн школаларда[1] үсулу сөвтү үзрә дәрсләр кечилирди. Ермәни, күрчү вә рус дилләриндә звуковој метод (сәс үсулу—**һ. Ә.**) үзрә басылмыш китаблар мөвчуд иди. Лакин **јалныз түрк** (Азәрб.—**һ. Ә.**) дили үчүн тәзәдән китаб гошулмаг вә нәшр едилмәјә бөјүк еһтијач көрүнүрдү. Чүнки татарски отделенијаны (Азәрбајчан шө'бәсини—**һ. Ә.**) битириб мүәллим чыхан чаванлар үчүн кәндләрдә пишәвәхт түрк мәктәби ачылырды. Онлар кәндә кедәндә өз мәктәбини семинарски оброзтсоваја (семинарија нәздиндәки нүмунә мәктәбинә—**һ. Ә.**) бәнзәдиб тәзә гошулмуш китаб илә дә дәрсләрини апарачаг идиләр. Бу чәһәтә көрә Чернјајевски әлиндә топланмыш дәрс материалларындан интихаб едиб бир китаб шәклинә салды вә мәним хәттимлә даш басмада 1883-чү сәнәдә[2] «Вәтән дили» адында о китабы басдырды».[3]

[1] Семинарија нәздиндә олан рус, күрчү, ермәни вә азәрбајчанлы ибтидаи мәктәбләри—база мәктәбләри нәзәрдә тутулур—**Һ. Ә.**

[2] «Вәтән дили» (I һиссә) дәрслијинин нәшри тарихи. «Азәрбајчан тарихи»ндә (2-чи чилд, сәһ. 350), ГТД попечителинин 1883-чү илә аид һесабатында (сәһ. 17), Р. Әфәндијевин хатирәләриндә 1883-чү илә аид едилир ки, бу сәһвдир. Ленинград шәһәриндәки Салтыков—Шедрин адына дөвләт китабханасында сахланылан һәмин дәрслијин титул сәһифәсиндә онун 1882-чи илдә нәшр едилмәси көстәрилир. (шифр Азәрб.) Азәрбајчанда китаб, о чүмләдән дәрслик нәшри 3—7677 тарихиндә бу китабын бөјүк әһәмијјәтинин нәзәрдән гачырылмасы вә онун «Азәрбајчан китабы»на дахил едилмәмәси бөјүк тәәссүф доғурур.

[3] Азәрб. ССР ЕА рәф, Р. Әфәндијевин архиви, Г—2.

«Вәтән дили» дәрслијинин мејдана кәлмәси зәрурнјјәтиндән бәһс едән Чернјајевски сонралар јазырды ки, семинаријанын азәрбајчанлы шө'бәси јанындакы ибтидаи мәктәб кими «мүбтәди мәктәбләри бина ејләмәјә чох шеј лазым иди. Әзан чүмлә (о чүмләдән—**һ. Ә.**) бириси тәзә гајда илә тәсниф олунмуш китаблар иди, һансы ки, нә гәдәр мән чустчу едиб (ахтарыб—**һ. Ә.**) мүлаһизә галдым түрки (Азәрбајчан—**һ. Ә.**) дилиндә (педагокика), јә'ни елми-тәрбијә ганунуна мүвафиг бир китаб тапа билмәдим. Вә һәтта о китаблар ки, ахырынчы вахтларда тәсниф олунуб, һәнуз чапа кирмәмишди,[1] иттифагән мүлаһизә едиб бедәстури елм-тәрбијә вә фәнн-тә'лим гајдасына намүвафиг көрдүм вә мәктәбимиздә көһнәсајаг үзрә охутмағы вә һазырда олан китаблардан бирисини интихаб едиб онунла дәрс вермәјә имкан тапа билмәдим.

Бу чәһәтә ки, о сурәтдә мәктәбимизи мәктәби мүнтәзәм адландыра билмәздик. Бәс зикр олунан ишкалата (чәтинлијә—**һ. Ә.**) көрә мәчбур олдуг ки, мүсәлман әлифбасыны тәригеји сөвтү илә тә'лим вермәји имтаһанә кәтирим...[2]

Мүсәлман әлифбасы чәтин әлифбалардан бири олса да, А. О. Чернјајевски ону сөвти үсулла тә'лим етмәјин мүмкүн олдуғуну сынагдан кечирмиш вә беләликлә, «Вәтән дили» китабыны нәшр етдирмишдир. «Вәтән дили» дәрслијинин тәртиби вә нәшринин дикәр бир сәбәби мөвчуд ганун үзрә дөвләт тәрәфиндән ачылан ибтидаи мәктәбләрдә биринчи илиндән тә'лимин ана дилиндә апарылмасы иди. Мә'лум олдуғу кими, ГТД мүсәлман кәндләриндә ачылан ибтидаи халг мәктәбләриндә савад тә'лиминин ана дилиндә апарылмасына вә икинчи синифдән башлајараг тәдрис едилән рус дили дәрсләриндән ана дилинә вә ана дили дәрсләриндән рус дилинә тәрчүмәләр етмәјә ичазә вермишди. Тәдрис даирәси шурасынын гәрарында дејилирди: Дәрсләрдә јерли дилләрдән тәләб олундуғу гәдәр истифадә едилсин. Дәрсләр механики әзбәрләмә шәклиндә дејил, шүурлу кечилмәлидир. Ибтидаи мәктәбләрә јерли дилләри билән мүәллимләр тә'јин олунмалыдыр. Савад тә'лими дөврүндә рус дилиндән

[1] Ирәван кимназијасы Азәрбајчан дили мүәллими Елхановун «Вәтән дили» дәрслијинә ишарәдир.

[2] А. О. Чернјајевски, «Вәтән дили». Методики рәһбәрлик. Тифлис, 1882, сәһ. 3—4.

истифадә етмәк мәгсәдә ујғун олмадығы үчүн дәрсләр мүәјјән дөврә гәдәр јерли дилләрдә кечилсин.

Бу гәрар «Вәтән дили» (I һиссә) дәрслијинин мејдана кәлмәсинә әлверишли шәраит јаратды. Буну ајрыча гејд едән А. О. Чернјајевски, сонралар 1888-чи илдә С. А. Вәлибәјовла бирликдә тәртиб етдикләри «Вәтән дили»нин икинчи һиссәсинә Азәрбајчан вә рус дилләриндә јаздыглары мүгәддимәдә дејирди: «Вәтән дили» адланан китабчанын биринчи гисми тә'јин олунмушдур. Загафгазија түркләринин мүбтәди мәктәбләриндә әввәлинчи ил тә'лим вермәкдән өтрү. Чүнки 1881-чи илдә јанвар ајынын 13-дә чанишин Гафгаазын тәсдиг еләдији тә'лим-дүстур аләминә мүвафиг көрдү ки, Гафгаз әһалисинин мүбтәди мәктәбләриндә әввәлинчи ил тә'лимтәрбијә олунсун һәр тајфанын өз дилиндә (јә'ни ана дилиндә).[1]

«Вәтән дили» сөвти үсул әсасында нәшр едилмиш илк Азәрбајчан дили дәрслији иди. Мә'лум олдуғу кими, феодализм дөврүнүн мәһсулу олуб, догматизм вә схоластика илә бағлы олан вә әсрләрдән бәри давам едән һөччәләмә (әбчәдчәрәкә) үсулу XIX әсрин үчүнчү рүбүнә гәдәр Азәрбајчан мәктәбләриндә савад тә'лими үсулу кими давам етмишдир. Сонралар бу үсул бүтүн кәлмәни олдуғу кими хатырладан һәрф-һеча үсулу илә әвәз едилди. Бу үсула көрә саитләр самитләрлә бирләшдирилир вә һеча әмәлә кәтирилирди. Әлифба сырасы илә бүтүн һәрфләрдән бу гајда илә һеча вә сөзләр дүзәлдилмәси давам етдирилирди.

Кечән әсрин 80-чи илләриндә һеча үсулу да савад тә'лиминдә мүвәффәгијјәт газанмады вә өз јерини тәдричән сөвти үсула верди. Бу үсулун Азәрбајчанда јајылмасында бөјүк рус педагогу К. Д. Ушинскинин ана дили тә'лими идејасы вә онун Гафгаздакы ардычыллары олан Д. Д. Семјоновун, хүсусилә дә А. О. Чернјајевскинин хүсуси ролу вә хидмәти олмушдур. А. О. Чернјајевскинин көстәрилән дәрслији истәр һөччәләмә, истәрсә дә һәрф-һеча үсулуна гаршы илк гүввәтли зәрбә иди. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн түрк-татар халглары ичәрисиндә сөвти үсулла дәрс демәк вә дәрслик тәртиб етмәк тәшәббүсү Азәрбајчандан башламыш вә илк дәфә Азәрбајчан мәктәбләриндә тәтбиг олунмушдур. Ф. Көчәрлинин јаздығына көрә, тамам ислам аләминдә бу тәшәббүс биринчи дәфә Азәрбајчанда ортаја чыхмышдыр[1]. Бу дәрслијиң мејдана кәлмәси, ана дили тә'лиминдә ондан истифадә едилмәси Азәрбајчанын мәктәб тарихиндә мүһүм педагожи һадисә иди. Өзүнүн гурулушу, тәртиби принсипләри, дилинин садәлији, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғунлуғу е'тибарилә «Вәтән дили» дәрслији К. Д. Ушинскинин ејни адлы дәрслијинә ујғун олмагла бәрабәр, һәм дә орижинал иди.

¹ А. О. Чернјајевски вә С. А. Вәлибәјов, «Вәтән дили» (икинчи һиссә), Тифлис, 1888, мүгәддимә, сәһ.1

А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији габагчыл рус педагожи идејалары әсасында мејдана кәлмишдир. О, К. Д. Ушинскинин зәнкин тәчрүбәсинә истинад едәрәк онун ејни адлы дәрслијиндәки материаллардан да јери кәлдикчә истифадә етмишдир.

А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији сонралар дәфәләрлә нәшр едилмиш[2] вә узун мүддәт Азәрбајчан мәктәбләриндә ана дили дәрслији кими истифадә олунмушдур.

А. О. Чернјајевскинин мүһүм хидмәтләриндән бири будур ки, о, ана дили тә'лиминдә сөвти үсул тәтбиг етмиш вә буна аид методики көстәришләр һазырламышдыр. «Методики рәһбәрлик» адланан һәмин китабча Тифлис шәһәриндә нәшр едилмишдир.

Проф. М. Меһдизадәнин чох һаглы олараг јаздығы кими, һеч бир мүбалиғә етмәдән, демәк олар ки, јалныз бу дәрслијин мејдана кәлмәси илә Азәрбајчан дилинин тәдриси мүәјјән мә'нада дүзкүн методики истигамәт алды.[3] Бүтүн бунлар исә өз нөвбәсиндә Азәрбајчан дилинин кәләчәк инкишафына гүввәтли тәкан верди.

Бүтүн бунларла бәрабәр, ону да әлавә едәк ки, А. О. Чернјајевски «Вәтән дили» (1 һиссә) дәрслијиндә әрәб әлифбасынын гүсурларындан хилас ола билмәди вә ола да билмәзди. О, әслән рус олдуғундан еһтијатла доланырды ки, ону дини вә милли мәсәләләрдә иттиһам етмәсинләр. Одур ки, Чернјајевски әрәбчә јазылмыш олан «дәрсдән ирәли вә сонра охунан дуалары» да китабына дахил етмишди. Бу вә

¹ Бах: Ф. Кочарлинский. **А. О. Чернјајевский**, «Каспи» гәзети, 1914, № 282.

2. Икинчи нәшри 1888, үчүнчү нәшри 1896-чы илдә олмушдур.

³ Бах: М. М. Меһдизадә. Азәрб. ССР-дә мәктәб тарихинин инкишафына даир очеркләр. Докторлуг диссертасијасы, Москва 1956, сәһ. 106.

ја дикәр гүсурларына бахмајараг, А. О. Черніјевскинин бу китабы Азәрбајчан халг мәктәбләри үчүн үсули-сөвти илә нәшр едилмиш илк әлифба китабыдыр. «Вәтән дили» өзүндән сонра јазылан әлифба вә ондан сонракы илк оху китаблары үчүн өрнәк олмушдур. «Азәрбајчан тарихи»ндә дејилдији кими, Азәрбајчан зијалыларынын бөјүк бир нәсли бу дәрслик үзрә савада јијәләнмишдир.[1]

«Вәтән дили» (биринчи һиссә) китабынын мүвәффәгијјәти онун икинчи һиссәсинин тәртибинә дә зәмин һазырлады.

1880-чи илләрин соңраларында А. О. Черніјевски семинаријанын азәрбајчанлы шө'бәсинин ибтидаи мәктәб мүәллими С. А. Вәлибәјовла бирликдә «Вәтән дили» китабынын икинчи һиссәсини дә тәртиб етдиләр. Бу китабын тәртибиндә јахындан иштирак едәнләрдән бири дә көркәмли мүәллим вә шаир Һәсәнәли Гарадагидир (1929—1950) А. О. Черніјевски тәрәфиндән Тифлисә дә'вәт едилән Һ. Гарадаги тәртиб олуначаг ана дили дәрслијиндә дахил едилмәли олан ушаг ше'рләри вә һекајәләри јазыб һазырламағы өз өһдәсинә көтүрүр. Шушада ачдығы мәктәбдә бу ше'р вә һекајәләри тәчрүбәдән кечирир вә бунлары Черніјевскијә көндәрир. Бу материаллардан бир чоху Черніјевски илә Вәлибәјовун «Вәтән дили» (II һиссә) дәслијинә дахил едилир.

«Вәтән дили»нин икинчи һиссәси илк дәфә 1888-чи илдә Тифлисдә «Кәшкүл» мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

Китабын үзәриндә «Вәтән дили (икинчи чилд). Түрки-Азәрбајчан дилиндә тә'лим-гираәт, инша вә имла мәшғулијјәти үчүн китабчадыр. Мүәллифләри Черніјевски вә Вәлибәјов, Гафгаз гит'әсинин мaариф рәиси мәчлисиндә Гафгазијанын сәбјан мәктәбләриндә тәдрис олунмаг үчүн тәрчиһ илә гәбул олунуб вә Гафгаз үмури-мүлкијјә рәиси тәсдиг едибдир. Тифлис «Кәшкүл» мәтбәәси. 1305»—сөзләри јазылмышдыр.

«Вәтән дили» (икинчи һиссә) икинчи тәдрис илиндә (II синифдә) ана дили тә'лими үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Китаб садә халг дилиндә јазылмышдыр. О вахт бә'зи зијалылар арасында белә бир јанлыш мүддәа һөкм сүрүрдү ки, азәрбајчанлы ушаглары ана дилини өјрәнмәздән әввәл, әрәб вә фарс дилини өјрәнмәлидирләр. «Вәтән дили»нин (икинчи һиссә) тәртибчиләри олан А. О. Черніјевски илә С. А. Вәлибәјов бу мүддәанын әлејһинә олараг дәрслији бә'зи зијалыларын «вулгар» адландырдыглары халг дилиндә тәртиб етмишдиләр. Әсәрин мүгәддәмәсиндә дејилир: «Зәннимизә көрә бу әлифин (китабын—Һ. Ә.) дили бир парә мүсәлман үдәба вә үләмаларына үфрат садә көрүнәчәкдир. Чүнки онларын рә'ји вә нәзәрләринә көрә фәсиһанә ибарәләр кәрәкдир долу олсун әрәби вә фарси кәлмәләри илә[1], амма кәрәкдир бу барәдә бизләри мәзур тутуб буну нәзәрә алсынлар ки, һәмин китабча анчаг әлифбајы гуртарыб јени гираәтә шүуру едәнләр үчүндүр»[2].

Мүәллифләр сөзләринә давам едәрәк јазырдылар:

«Биз шакирдләрин ганачағынын мәратибини вә фәһм вә дәрракәсини нәзәрә алыб сә'ј етмишик ки, тәрбијәји сәбјан гајдасына мүвафиг мәталиб анчаг садә түрки Азәрбајчан дилиндә бу рисаләјә гејд олунсун. О чәһәтдән ки, мүбтәдиләрә ән әввәл өз ана дилләринин тә'лими борчудур, нәинки әрәб вә фарс сөзләри».[3]

Дәрслијә дахил едилән имла вә инша гајдалары әсасән проф. Казымбәјин Азәрбајчан дилинин грамматикасы («Грамматика татарского јазыка») китабына, һәмчинин Будаговун вә Вәзировун әсәрләринә әсасланмышдыр. Бундан әлавә, мүәллифләр тәрәфиндән «бир нечә имла, инша барәсиндә дүрүст вә сәһиһ гајда вә забитләр бу китабчаја» дахил едилмишдир. Мүәллифләр китабын кириш һиссәсиндә бир сыра грамматика, имла вә методика мәсәләләриндән бәһс едәрәк, мүәллимләрә гијмәтли мәсләһәтләр верирләр.

Китабчада илк дәфә бә'зи дурғу ишарәләриндә (., :, !, ?) јерли-јериндә истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр.

Китаба дахил едилән оху мәтнләри шакирдләрин јаш вә билик хүсусијјәтләринә мүвафиг олуб мәзмуну әсасән ичтимаи һәјатдан, халгын вә мәктәблиләрин мәишәтиндән алынмышдыр.

---

[1] Бах: Азәрбајчан тарихи, 2-чи чилд. Бакы, 1964, сәһ. 350. сәһ. 406.

[1] Һәтта бир пара алимләрин тәсвиринә көрә бир түрк түркчә билмәк хаһиш едәсә кәрәкдир ки, габагча фарс вә әрәбчә тәһсил ејләсин. (Гејд тәртибчиләриндир).

[2] А. О. Черніјевски вә С. А. Вәлибәјов. «Вәтән дили», икинчи һиссә, Тифлис 1888, мүгәддимә, сәһ. 4.

[3] Јенә орада, сәһ. 4.

Мәтнләр 26 бөлмәдә чәмләшдирилмишдир. Биринчи бөлмә тә'лим вә ојун шејләри ады алтында «мәктәб, лөвһә, ушаглары мәктәбә шөвгләндирмәк, китаб вә кағыз, гаранлаш» вә с. башлыглары илә кичик мәтнләрлә башланыр. Гираәт материалы кими ләтифәләр, тәмсилләр, аталар сөзләри вә зәрб мәсәләләрдән истифадә едилмишдир: Биринчи һиссәдә олдуғу кими «Вәтән дили»нин икинчи һиссәсинә дә һеч бир шәкил дахил едилмәмишдир ки, бу да о дөврүн мәтбәә чәтинликләри илә әлагәдар иди.

«Вәтән дили»нин биринчи һиссәси кими, икинчи һиссәси дә К. Д. Ушинскинин педагожи принсипләринин тә'сири алтында јаранмышды. Бунунла белә мүәллифләр јерли шәрантә мүвафиг олараг бә'зи мәтнләри китаба дахил етмәклә онун орижиналлығыны сахламышлар.[1]

К. Д. Ушинскинин «Ана дили» дәрслијинин нүмунәси әсасында тәртиб едилмиш бу дәрсликләр, Ф. Көчәрлинин јаздығы кими, о замана гәдәр фарс дилиндә мөвчуд олан чәрәкә әсасында, јә'ни һәрфләри һәччәләмәк үсулу илә дәрс кечән Азәрбајчан мәктәбләриндә тамамилә јени бир ислаһат әмәлә кәтирди».[2] Демәк олар ки, Черњајевски илә Вәлибәјовун китабы вә зәһмәти сајәсиндә «азәрбајчанлыларда да педагожи иш елми зәминдә апарылмаға башланмышдыр».[3] А. О. Черњајевски илә С. А. Вәлибәјовун «Вәтән дили» дәрслији сонралар, јенидән чап олунараг Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә кениш истифадә олунмушдур.

---

[1] Бах: А. О. Черњајевски вә С. А. Вәлибәјов, «Вәтән дили», икинчи һиссә, Тифлис, 1888, мүгәддимә, сәһ. 3

[2] Фиридунбәј Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963, сәһ. 78.

[3] Јенә орада, сәһ. 79.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ МӘЗМУНУНУН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнни үзрә мөвчуд програм вә дәрсликләрин бир сыра лүзумсуз мә'луматларла һәддиндән артыг јүкләнмәси шакирдләрин мүстәгил ишләринин, онларын јарадычылыг фәаллығынын артмасына мане олур. Мәктәб һаггында партија вә һөкумәтимизин сон гәрарлары бу чәһәтдән рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә мәктәб курсуну тәкмилләшдирмәк үчүн дүзкүн истигамәт верир. Азәрбајчан ЕТПЕИ-дә һәмин проблемин һәлли мәгсәдилә бир нечә илдир ки, тәдгигат апарылыр. Һәмин тәдгигатын илкин нәтичәләрини ашағыдакыларла хүласә етмәк олар.

Програмда фәннә аид тә'лим материалы бүтөвлүкдә өз әксини тапмалыдыр. Бу, дәрслик мүәллифләринин ишини конкрет олараг истигамәтләндирир, мүәллимин мәгсәдјөнлү иш апармасына көмәк едир. Тәәссүф ки, бунлар рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили програмында там шәкилдә өз әксини тапмыр. «Нитг инкишафы», «Гираәт» бөлмәләриндә конкретлик јохдур. Орадакы көстәришләр методик мүлаһизәләри хатырладыр.

Програмын тәртибинә верилән һазыркы тәләбләрдән бири фәннә аид бачарыг вә вәрдишләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Һаггында данышдығымыз програмда бу бахымдан да конкретлик јохдур; бачарыг вә вәрдишләрин мәзмуну мүхтәлиф бөлмәләрин тәркибиндә системсиз вә гејри-дәгиг шәкилдә верилмишдир.

Програмларла дәрсликләр арасында бә'зи ујғунсузлуглар вар. Бунлар даһа чох IV вә V синифләрлә бағлыдыр. Мәсәлән, програм үзрә IV синифдә аһәнк гануну, һеча вә вурғу, исмин јөнлүк, тә'сирлик вә чыхышлыг һаллары; V синиф үзрә саитләр вә онларын тә'ләффүз хүсусијјәтләрини вә с. өјрәтмәк тәләб олундуғу һалда, бу мөвзулар дәрсликләрдә өз әксини тапмамышдыр.

Дәрсликләрин тәртибиндә ана дили илә фәнләрарасы әлагә принсипи көзләнилмәмишдир. Мәсәлән, ана дилиндән IV синиф үзрә синтаксис вә дурғу ишарәси, графика, лексика, сөз јарадычылығы, орфографија, сифәт, фе'л; V синиф үзрә лексика, фразеолоҝија, сај; VI синиф үзрә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, зәрф, көмәкчи нитг һиссәләри; VII синиф үзрә, сөз бирләшмәси, чүмлә, садә чүмлә вә онларын нөвләри һәмин синифләр үзрә Азәрбајчан дили дәрсликләриндә өз әксини тапмамышдыр. Буна көрәдир ки, тә'лим просесиндә мүәллимләр Азәрбајчан дилинә аид бачарыг вә вәрдишләр ашыламагда шакирдләрин ана дилиндән әлдә етдикләри материаллара истинад едә билмирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләри икинчи дилә аид мүвафиг билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләндирмәк ишиндә онларын ана

дилинә әсасланмаг хүсуси әһәмиjjәт кәсб едир. Бу идеjа мүвафиг методик әдәбиjjатларда да шәрһ едилмишдир.

Икинчи дил үзрә грамматик материалларын верилмәсиндә фәннин практик мәгсәдини хүсуси олараг нәзәрә алмаг өн планда дурур. Бу бахымдан дәрсликләрдә материаллары чох jығчам вә анлашыглы шәкилдә, мүвафиг бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасыны тә'мин етмәк истигамәтиндә (дедуктив jолла) вермәк тәләб олунур. Лакин рус мәктәбләри үчүн Азәрбаjчан дили дәрсликләринин бә'зиләриндә бу принсип позулмушдур. Хүсусән VII синфин дәрслиjиндәки грамматик материаллар бу чәһәтдән чох нөгсанлыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин материаллары шакирдләр нә өjрәнмәjә мараг көстәрир, нә дә мәнимсәjә билирләр. Бүтүн бунлар ондан ирәли кәлмишдир ки, дәрсликләрдә функсионал грамматиканын тәләбләри бир систем һалында нәзәрә алынмамышдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, икинчи дил дәрсликләринин мараглылығыны артырмаг мәгсәдилә шифаһи халг әдәбиjjаты нүмунәләриндән дә тә'лим материалы кими истифадә етмәк чох әһәмиjjәтлидир. Тәәссүф ки, рус мәктәбләри үчүн Азәрбаjчан дили дәрсликләринин тәртибиндә бу мәсәләjә дә лазыми диггәт jетирилмәмишдир.

Дәрсликләрин чалышмалар системиндә дә чидди нөгсанлар нәзәрә чарпыр. Мә'лумдур ки, дилә аид дәрсликләрдә чалышмалар өз мәзмунуна, истигамәтинә көрә шакирдләри мүстәгил фәалиjjәтә сөвг етмәли, онларын фикри фәаллығыны артырмалы, билик, бачарыг вә вәрдишләрини мөһкәмләндирмәjә хидмәт етмәлидир. IV—VII синифләр үчүн Азәрбаjчан дили дәрсликләриндә чалышмаларын тәртибинә верилән һәмин тәләбләр бә'зи һалларда позулур. Мәсәлән, V синиф дәрслиjиндә 35, 41, 42, 79, 89, 98, 99. 105, 116, 176, 222, 253, 260, 204, VI синиф дәрслиjиндә 3, 25, 33, 46, 57, 117. 125, 139, 153, 158, 168, 182, 187, 205, 231 нөмрәли чалышмалар методик көстәриш характери дашыдығындан дәрслиjин тәртибинә верилән үмуми тәләбләрә чаваб вермир.

Бә'зи чалышмаларда исә намә'лум сөзләрин лүғәти верилмәдиjиндән онларын баша дүшүлүб ичра олунмасында шакирдләр мүәjjән чәтинликләрлә гаршылашырлар.

Мә'лумдур ки, шакирдләрин лүғәт еһтиjатыны зәнкинләшдирмәк үчүн өjрәдилмәси вачиб олан сөзләрин дәрсликләрдәки мәтнләр үзрә бу вә jа дикәр дәрәчәдә тәкрарланмасы тәләб олунур. Икинчи дил дәрсликләриндә бу бир тәләб кими гаршыjа гоjулдуғу һалда рус мәктәбләринин V—VII синифләр үчүн Азәрбаjчан дили дәрсликләриндә һәмин принсипә чидди шәкилдә әмәл олунмамышдыр. Тәдгигат заманы мүәjjәнләшдирилмишдир ки, көстәрилән дәрсликләрдә jени сөзләрдән әксәриjjәтинин тәхминән 87 фаизинин гираәт вә чалышма мәтнләриндә тәкрарланмасы ики, үч дәфәдән артыг деjил.

Һазырда програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси үзрә әсаслы иш апарылыр. Артыг бир сыра мүхтәлиф фәнләр үзрә програм лаjиһәләри һазырланмышдыр. Еләчә дә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси ишинә башламаг үчүн һазырлыг апарылыр. Она көрә дә күман едирик ки, рус мәктәбләриндә Азәрбаjчан дилиндән програм вә дәрсликләр кәләчәкдә тәкмилләшдириләркән jухарыдакы геjдләр нәзәрә алыначагдыр.

Ә. АББАСОВ,
Азәрбаjчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

Консултасиjа

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал 1. Мәтбуатда **чошгун** вә **чисим** сөзләри каһ **чошғун** (ғ илә), **чисм** (бир саитлә), каһ да **чошғун** (г илә), **чисим** (ики саитлә) jазылыр. Һансылар дүзкүндүр вә бунларын jазылышында икилиjә jол верилмәси һансы сәбәбдән ирәли кәлир?

Суал 2. Чүмләдә «мисли, бәрабәри» сөзү нечә jазылмалыдыр? Дефислә, jохса веркүллә?

«Сүлеjман бәj исрафчылығы атасына ирад тутмасына бахмаjараг, атасы ону адам jеринә гоjмур, варыны **сағына, солуна** хәрчләjир» чүмләсиндә шакирд «варына, jохуна» сөзләри арасында веркүл, jохса дефис ишарәси гоjмалыдыр? Бә'зиләри билдирирләр ки, һәмин сөзләри дефислә, jә'ни «варына-jохуна» шәклиндә, jазмаг лазымдыр. Бу барәдә фикринизи билмәк истәрдим.

С. ӘҺМӘДОВА—Бакы.

Чаваб 1. «Азәрбаjчан дилинин орфографиjа гаjдалары»нда, еләчә дә орта мәктәб дәрсликләриндә ачыг-ашкар көстәрилмишдир ки, фе'л көкләриндән сифәт дүзәлдән -гын/-кин/-гун/-күн вә -ғын/-кин/-ғун/-күн шәкилчиләриндән әввәлинчиләр сону кар самитлә, сонракылар исә чинкилтили самитлә битән фе'л көкләринә гошулур. Бу гаjда, аjдын мәсәләдир ки, **чошгун** сөзүнүн jазылышында да нәзәрә алынмалыдыр; онун көкү кар самитлә битир, демәк. һәмин шәкилчинин -ғун деjил, -гун jазылыш вариантыны гәбул етмәлидир. Бәс долашыглыг (о чүмләдән дә мүәллим С. Әһмәдованын суалынын меjдана чыхмасы) нәдән ирәли кәлир? Шүбһәсиз ки, сәбәбсиз деjил.

«Азәрбаjчан дилинин орфографиjа лүғәти»ндә (Бакы, 1975) һәмин сөзүн jазылышы **чошғун** (ғ илә), «Мәктәблинин орфографиjа лүғәти»ндә исә (Бакы, 1978) **чошгун** (г илә) шәклиндә верилмишдир. Әлбәттә, мөвчуд гаjдалара көрә, икинчиси дүзкүндүр.

Чисим сөзү һаггында да, тәхминән, еjни фикри сөjләмәк олар. «Азәрбаjчан дилинин орфографиjа лүғәти»нин ,9-чу

сәһифәсиндә (орфографија гајдалары һаггында данышылар-кән) һәмин сөз ики саитлә јазылан сөзләр сырасында көстә-рилмиш, лакин лүғәтин сөзлүјүндә бир саитли сөз кими (**чисм**) кетмишдир. Һеч шүбһәсиз **ки**, бу да техники чәһәтдән диггәтсизлик нәтичәсиндә јол верилмиш сәһв һесаб олунма-лыдыр. Демәк, **чисим** сөзү «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда көстәрилдији кими, ики саитлә јазылмалыдыр.

Чаваб 2. Дилимиздә мүрәккәб сөз һесаб едилән **иш-күч, сөз-сөһбәт, дост-таныш, дәфтәр-китаб** вә с. кими дефислә ја-зылан мүрәккәб сөзләрин бир чохунда биринчи компонент дә, икинчи компонент кими, сәни мәнсубијјәт вә һал шәкил-чиләрини гәбул едә билир. Белә ки, онлар, мәсәлән, **һәм иш-күчүнү, иш-күчүнә, иш-күчүндән** вә с. шәклиндә, һәм дә **иши-ни-күчүнү** (атмаг), **ишинә-күчүнә** (јарамаг), **ишиндән-күчүн-дән** (олмаг) шәклиндә ишләнир. Икинчи һалда да онларын дефислә јазылышы мәгбул сајылыр.

Ејни фикри **мисли-бәрабәри** сөзү һаггында да сөјләмәк олар. Бу сөз **тајы-бәрабәри** сөзүнүн синонимидир. Лакин **та-јы-бәрабәри** сөзү **тај-бәрабәр** шәклиндә («Она тај-бәрабәр тапылмаз») башланғыч формада ишләнә билдији һалда, **мисли-бәрабәри** сөзүнү **мисл-бәрабәр** шәклиндә ишләтмәк гејри-мүмкүндүр. Көрүнүр, елә буна көрә дә һәмин сөз «Ор-фографија лүғәти»ндә өз әксини тапа билмәјиб, чүнки лү-ғәтләрдә сөзләрин јалныз башланғыч формалары верилир: деривиатлары көстәрилмир. Елә буна көрәдир ки, јухарыда көстәрдијимиз нүмунәләрдән биринчи компоненти дә дәјишә билән мүрәккәб сөзләрин јазылышында бә'зән гаршыја мү-әјјән чәтинликләр чыхыр; онларын веркүллә фәргләндири-лән ајры-ајры сөз кими јазылмасына да јол верилир. Мәсә-лән, «Һәсән әми елә мараглы адамдыр ки, сөзүндән, сөһбә-тиндән дојмазсан», «Онун досту, танышы чохдур» вә с.

«Сүлејман бәј исрафчылығы атасына ирад тутмасына бахмајараг, атасы ону адам јеринә гојмур, варыны сағына, солуна хәрчләјир» чүмләсиндә дә биз белә бир вәзијјәтлә гаршылашырыг. Дејиләнләрдән нәтичә чыхарараг, бурада шакирдин «сағына, солуна» сөзләри арасында дефис ишарә-си дејил, веркүл гојулмасына сәһв кими јанашмаг олмаз.

Гејд етмәк лазымдыр ки, биринчи компоненти дә дәјишә билән ејни типли сөзләрин дериватларынын дефислә јазы-лышы, мүәјјән дәрәчәдә, онларын дејилиш интонасијасы илә әлагәдардыр. Белә ки, әкәр онлар, тәхминән, **сағ-солуна, иш-**

күчүнү, ата-анасыны вә с. мә'насы вә шәклиндә ишләдилирсә, демәк, **сағына-солуна, ишини-күчүнү, атасыны-анасыны** ва-риантында да дефислә јазылмалыдыр; араларында мүәјјән фасилә етмәклә тәләффүз олунурса, шүбһәсиз, һәмчинс үзв-ләр кими веркүллә фәргләндирилмәлидир. Онлар биринчи һалда мүрәккәб сөз, икинчи һалда исә ајры-ајры лексик ва-һидләрдир.

Суал. Ашағыдакы чүмләдә «әвәзиндә» сөзү синтак-тик бахымдан нәдир? О һансы суала чаваб олур вә чүм-ләдә һансы чүмлә үзвү вәзифәсини дашыјыр?
«Мәним тәгвимим көһнәлди, әвәзиндә јенисини ал-дым».
К. Һүсејнова—Гутгашен рајону, Хырхатала кәнди.

Чаваб. Һәмин чүмләдә **әвәзинә** сөзүнүн мүстәгил чүмлә үзвү олмасына шүбһә јохдур. Бәс о һансы суала чаваб олур? Бә'зи методист алимләр белә һесаб едирләр ки, суал чүмлә үзвүнүн әсас әламәтләриндән биридир, әкәр о, мүәјјән бир суала чаваб олмурса, чүмлә үзвү дејил. Доғрудур, бу мүла-һизәни ирәли сүрәнләр орта мәктәб дәрсликләриндә чүмлә үзвүнә верилмиш тә'рифә әсасланырлар, лакин нәзәрә ал-мырлар **ки, тә'риф мәфһумун һеч дә бүтүн әламәтләрини** әсас тутмур вә мәфһум **тә'рифдә нәзәрдә тутуланлара** һәмишә там ујғун кәлә билмир. В. И. Ленинин өјрәтдији кими, «...тә'-рифләрин шәрти вә нисби әһәмијјәтини» (Әсәрләри, 22-чи чилд, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 280) унутмаг олмаз.

Әлбәттә, нитг һиссәси үчүн суал әсас ә л а м ә т л ә р д ә н сајылыр, чүнки о, сөзүн лексик мә'насы илә бағлыдыр; лек-сик мә'на сөзләрин нитг һиссәләри үзрә груплашдырылма-сында (әсас нитг һиссәләринин) илкин шәртдир. Чүмлә үзвләринин суалы исә чүмләдә онларын (үзвләрин) бир-би-ри илә әлагәсини мүәјјәнләшдирмәкдә в а с и т ә ролуну ој-најыр. Елә буна көрәдир ки, мәсәлән, мүбтәда к и м? н ә? суаллары илә јанашы, бә'зән к и м л ә р? н ә л ә р? н е ч ә? һ а н с ы? кими суаллара да чаваб ола билир; мәсәлән, «23 **тәк рәгәмдир»** (нечә?), «Һәјәтдәки бизим ушагдыр» (һан-сы?» вә с. Бә'зән дә мүбтәда чансыз әшја, јахуд һејваны бил-**дирән исимлә** ифадә олундуғу һалда, к и м? суалына чаваб ола билир; мәсәлән, «Бакы јарышда галиб кәлди», «Ана ке-чи гапыны таггылдатды» вә с. чүмләләрдә олдуғу кими.

Бир сыра чүмләләрдә чүмлә үзвүнә конкрет суал вермә-јин мүмкүн олмадығы һаллара да аз тәсадүф едилмир. «Су-

аллара чаваб» серијасындан мәгаләләримиздә буна аид кифајәт гәдәр нүмунәләр верилдији үчүн бурада әлавә мисаллар көстәрмәји лазым билмәдик. Тәкчә буну гејд етмәјимиз кифајәтдир ки, чүмләнин хүсусиләшмиш үзвләринә әксәр һалларда суал вермәк мүмкүн олмур. Јухарыда көстәрилмиш «Мәним тәгвимим көһнәлди, әвәзинә јенисини алдым» чүмләсиндә дә, тәхминән, ејни вәзијјәтә раст кәлирик. Әлбәттә, һәмин чүмләдә, әслиндә, хүсусиләшмиш үзв јохдур. Лакин орада ишләдилмиш «әвәзинә» сөзү «көһнә тәгвимин әвәзинә», јахуд «онун әвәзинә» бирләшмәләринин (хүсусиләшмиш тамамлығын) гыса формасыдыр. Елми дилдә бу, *семантик сыхылма* адланыр. Белә семантик сыхылма нәтичәсиндә һәмин сөз («әвәзинә») өз «хүсусиләшмә» характерини итирдији үчүн дикәр чүмлә үзвләриндән интонасија вә фасилә илә ајрылмыр. Буна көрә јазыда ондан сонра веркүл ишарәси гојмаға да еһтијач галмыр.

Демәк, гејд етдијимиз чүмләдә «әвәзинә» сөзү чүмлә үзвү кими, тамамлыгдыр, исимлә («әвәз») ифадә олунмушдур.

Суал 1. «Әсл» сөзү илә «әсил» сөзүнүн бир-бириндән мә'нача фәрги вармы? Әкәр јохдурса, нә үчүн орфографија луғәтиндә һәр икиси өз әксини тапыб?

Суал 2. Нә үчүн **јолдаш, әмәкдаш, вәтәндаш** сөзләри дүзәлтмә, **Ағдаш** сөзү исә мүрәккәб сөз һесаб олунур? Бунларын фәрги нәдәдир?

Суал 3. «Шәмсабад, Кировабад, Сабирабад, Чәлилабад» кими сөзләри һечалара нечә ајырмаг дүзкүндүр?

А. Рәһимова—Ағдаш рајону, Шәмсабад кәнди.

Чаваб 1. «Әсл» вә «әсил» сөзләри бир-биринин паронимидир, демәк, бунлар мә'нача мүхтәлиф сөзләрдир. **Әсил** сөзү *нәчабәтли, көкү әсләндән аличәнаб, нәчабәтдә јүксәк мөвгеји олан* мә'насындадыр; мәсәлән, «Онун әсили вар», «Әсилли адамдыр», «Әсилини танызырам» вә с. «Азәрбајчан дилинин орфографија луғәти»ндә верилмиш **әсил-нәсәб, әсил-нәсил, әсил-нәчабәт** кими мүрәккәб сөзләрин биринчи компоненти, тәхминән, мәһз һәмин мә'наны ифадә едир.

Үмумијјәтлә, гејд етдијимиз мә'нада **әсил** сөзүндән нитгдә чох надир һалларда истифадә олунур. Көрүнүр, елә буна көрәдир ки, узун мүддәтдән бәри **әсил** сөзү мәтбуатда **әсл** сөзү илә гарышдырылыр; ејни мә'нада бә'зән **әсл,** бә'зән исә

әсил ишләдилир. Бунун башга бир сәбәби дә һәмин сөзләрин тәләффүзчә бир-бириндән чидди фәргләнмәмәсиндәдир. Белә ки, **әсл** сөзү дә нитгдә чох заман ики саитлә тәләффүз олунур; **сл** самитләри арасына зәиф шәкилдә сәсләнән [и] саити әлавә олунур. Мәсәлән, [әсил] мәсәлә, [әсил] инсан вә с. Лакин фәрг бурасындадыр ки, **әсил** сөзүндә *вурғу* [и] саитинин, **әсл** сөзүндә исә, ики саитлә тәләффүз едилмәсиндән асылы олмајараг, [ә] саитинин үзәринә дүшүр: әси́л, э́сл.

Мүәллим јухарыда гејд олунанлары әсас тутараг **әсл** вә **әсил** сөзләринин мүхтәлиф мә'наларда ишләнмәсини, тәләффиз вә јазылышча һәм охшар, һәм дә фәргли чәһәтләрини конкрет нүмунәләрә истинадән шакирдләрә изаһ етмәли вә бунунла јанашы, ону да нәзәрә алмалыдыр ки, һазыркы мәрһәләдә **әсл** сөзүнүн мәтбуатда да ики чүр јазылышына јол верилмәси илә әлагәдар олараг, јазыда шакирдләрин һәмин сөздә (әсл сөзүндә) бурахдыглары сәһвләр онларын билик вә вәрдишләринә верилән гијмәтдә нәзәрә алынмамалыдыр.

Чаваб 2. Шакирд морфем охшарлыгларыны бә'зән гарышдыра биләр. Лакин мүәллимин белә примитив мәсәләдә сәһвә јол вермәси онун үчүн бағышланылмаз һалдыр.

Мә'лумдур ки, «даш» морфеми һәм шәкилчи, һәм дә мүстәгил лексик мә'наја малик сөздүр. Бу бахымдан, **јолдаш, әмәкдаш, вәтәндаш** кими сөзләрдә -даш морфеми шәкилчи олуб, гошулдуғу сөзләрдән «бирлик» мә'насыны ифадә едән јени сөзләр әмәлә кәтирир. **Ағдаш** сөзүндә исә «даш» шәкилчи јох, лексик ваһиддир; һәмин сөз **ағ** вә **даш** сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб исимдир. Көрүнүр, һәмин јер (шәһәр) ады вахтилә орада чыхан «ағ даш» тикинти материалынын ады илә бағлы олмушдур.

Чаваб 3. Азәрбајчан дилинин орфографија гајдаларында көстәрилмишдир ки, биринчи компоненти самитлә битиб, икинчи компоненти исә саитлә башланан мүрәккәб исимләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә биринчи компонентин морфоложи бүтөвлүјүнү көзләмәк лазымдыр. Јә'ни **газајағы, Мәммәдәли, Шәмсабад, Чәлилабад** кими сөзләр сәтирдән сәтрә **га-зајағы, Мәммә-дәли, Шәм-сабад, Чәлила-бад** шәклиндә дејил, **газ-ајағы, Мәммәд-әли, Шәмс-абад, Чәлил-абад** шәклиндә кечирилмәлидир. Лакин сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсинә аид бу гајда орта мәктәбдә шакирдләрә өјрәдилмир. Бу, ики сәбәблә бағлыдыр: 1) һәмин типли сөзләр дилимиздә азлыг тәшкил едир; 2) көстәрилән гајда јазы тәчрүбәсиндә

индиједәк «езүнү доғрулда билмәмишдир», чүнки сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә һамы һеча принсипинә риајәт етмәјә үстүнлүк верир. Күман едирик ки, орфографија гајдаларынын јенидән тәкмилләшдирилмәсиндә бу мәсәлә нәзәрә алыначагдыр.

Дејиләнләрдән нәтичә чыхарараг, јухарыда көстәрдијимиз типли сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә шакирдләрин јол вердикләри «сәһвләри» ислаһ етмәк лазым дејил; кечирмәдә истифадә етдикләри һәр ики вариант онлар үчүн дүзкүн һесаб едилмәлидир.

Суал. Орта мәктәбин IX-X синифләриндә һәр бир инша јазынын апарылмасына ики саат вахт ајрылыр. Инша јазы ардычыл саатларда апарылдығына көрә синиф журналында ејни тарихи (күнүн тарихини) ики графада гејд едир, тарихләрин биринә әдәбијјат үзрә верилмиш гијмәти, дикәринә исә Азәрбајчан дилинә аид гијмәти көчүрүрәм. Гијмәтләрин бу чүр ики графада јазылышыны мәнә ирад тутурлар. Һансымыз һаглыјыг?

С. Севдималијев—Губадлы рајону.

Чаваб. Назирлијин коллекијасы тәрәфиндән тәсдиг олунмуш «Гијмәт нормалары»нда көстәрилир ки, инша вә ифадә јазылара ики гијмәт верилмәли вә бу гијмәтләр кәсир хәтти илә журнала көчүрүлмәлидир. Мүшаһидәләр вә мүәллимләрлә апарылан сөһбәтләр көстәрир ки, бә'зиләри мәсләһәт, тәклиф характерли һәмин көстәришдән һәлә дә дүзкүн нәтичә чыхармамышлар. Мәсәлән, бә'зи мүәллимләр IV-VIII синифләрдә әдәбијјатдан апардыглары иншанын биринчи гијмәтини (шакирдләрин әдәбијјатдан билијинә верилән гијмәти) журналда әдәбијјат фәннинә аид сәһифәјә, икинчи гијмәти исә Азәрбајчан дили фәннинә ајрылмыш сәһифәјә, көчүрүрләр. Јахуд IX—X синифләрдә иншанын әдәбијјатдан вә Азәрбајчан дилиндән гијмәтләрини ајры-ајры графаларда јазмағы мәгсәдәујғун һесаб едирләр. Әлбәттә, бурада һеч бир чидди сәһв јохдур. Тәләб олунан иш јеринә јетирилир; гијмәтләр верилир вә журнала көчүрүлүр. Лакин мәктәбдә сәнәдләрин тәртибиндә ваһидлик көзләнилмир. Бу, әлбәттә, хошакәлән һал дејил. Әкәр јухарыда көстәрилдији кими һәрәкәт едән мүәллимләр «Нормалар»дакы көстәришдән даһа сәмәрәли вә фајдалы бир тәчрүбә ирәли сүрмүш олса идиләр, буну тәгдир етмәјә дәјәрди. Фикримизчә, һәмин тәшәббүсдә әһәмијјәтли бир јенилик нәзәрә чарпмыр. Садәчә олараг, ваһидлик позулур, мүәллимин фәалијјәтинә мәктәб рәһбәрләринин нәзарәти чәтинләшир.

IX—X синифләрдә иншаја верилән гијмәтләрин ајры-ајры графаларда јазылмасына һагг газандыранлар јәгин буну әсас тутурлар ки, гијмәтләри бир графаја көчүрәндә икинчиси бош галыр, нәтичәдә нәзарәт едәнләр буну мүәллим үчүн ирад тутурлар. Бизчә, буна формализмдән башга бир ад вермәк олмаз. Ахы мүәллим журналын хүсуси графасында дәрсин мәзмунуну гејд едәркән көстәрир ки, о, јазы ишинә ики саат вахт сәрф етмишдир. Мәкәр бу, кифајәт дејилми?

Суал 1. VII синифдә ев иши кими рә'ј-инша јаздырмағы планлашдырмышдым (дәрсликдәки 94 нөмрәли чалышманын тәләби әсасында). Јазыја һазырлыгла әлагәдар олараг шакирдләрлә бир нечә дәфә сөһбәт апардым. Бу сөһбәтләрдән нәтичә чыхартдым ки, һәмин өјрәдичи иншаны синифдә мәним рәһбәрлијимлә јаздырмаг даһа мәгсәдәујғундур. Тематик планымда белә бир дәјишиклик апармагда мәним һәрәкәтими дүзкүн һесаб етмәк олармы?

Суал 2. Једдинчи синифдә әдәбијјатдан мүәллимә көмәк китабында олдуғу кими, иншанын мөвзусуну тахтада дырнагда јазмышдым. Буну мәнә ирад тутдулар. Лакин сәһвимин сәбәбини изаһ едә билмәдиләр. Хаһиш едирәм, нәдә сәһв етдијими гысача изаһ едәсиниз.

О. Вердијева—Сумгајыт.

Чаваб 1. Лазым кәлдикдә мүәллимин тематик планда (методкабинетләрин һазырладыглары бу планы мүәллимләрин бир чоху сәһв олараг «програм» адландырырлар) мәгсәдәујғун дәјишикликләр апармасы нәинки мүмкүндүр, һәтта вачибдир десәм, сәһв етмәрәм. Лакин буну әввәлчәдән тәдрис һиссә мүдири илә разылашдырмаг етикасыны мүәллим нәзәрә алмалыдыр.

Чаваб 2. Инша мөвзулары методик әдәбијјатда, сијаһыларда, синиф журналында вә с. дырнагда јазылыр. Лакин иншада башлыг кими, ону дырнагда вермәк доғру дејил. Фикрими ајдынлашдырмаг үчүн белә бир анолокија кәтирә биләрәм: мүәллиф өз әсәринин, мәгаләсинин вә с. адыны һеч вахт дырнагда јазмыр, лакин башгалары һәмин әсәрин адыны чәкдикдә дырнагда јазыр.

Мүәллим иншанын мүәллифи дејил, мөвзуну тәгдим едәндир. Бу бахымдан, иншанын мөвзусуну мүәллимин тахтада дырнагда јазмасы сәһв дејил. Лакин инша дәрсләриндә

мүәллим мөвзуну, әслиндә, мөвзу кими дејил, иншаја **башлыг** кими тәгдим едир. Буна көрәдир ки, о, тахтада әввәл күнүн тарихини, сонра исә мөвзуну јазыб məhз бу шәкилдә ишә башламағы тапшырыр. Демәк, ишин мәнтиги тәләб едир ки, дәрсдә мөвзу башлыг кими тәгдим олунсун.

Суал. Бәдии әсәрләрдә, гәзетләрдә ушаглар тез-тез «ахы» сөзүнә раст кәлир, ондан сонра бә'зән веркүл ишарәсинин гојулмасына, бә'зән исә әксинә, гојулмамасына тәсадүф едирләр. Бунларын hансы дүзкүндүр?

З. Мәhәррәмов—Шаhбуз рајону, Күлүс кәнди.

Чаваб. Мә'лум олдуғу кими, **ахы** сөзү әдатдыр. Буна көрә дә ондан сонра веркүлүн ишләдилмәси hеч бир грамматик вә ја фонетик әсаса малик дејил. Мәтбуатымызда hәмин әдатдан сонра чох заман веркүл гојулмасы, садәчә **олараг**, гәләти-мәшhурдур.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

Азәрбајчанда әhалинин hәр ики нәфәриндән бири тәhсил алыр вә өз ихтисасыны јүксәлдир. Үмумтәhсил мәктәбләриндә 107 миндән чох мүәллим чалышыр, 17 али мәктәбдә 105 мин тәләбә охујур. Республикада Елмләр Академијасы башда олмагла 122 елми-тәдгигат институту мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрир. Елми идарәләрдә, демәк олар, 21.500 елми ишчи чалышыр, онлардан 9 мин нәфәрә гәдәри елмләр доктору вә намизәдидир. 1940-чы илә нисбәтән елми ишчиләрин сајы 11 дәфәдән чох артмышдыр.

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИ ДИЛИНИН ТАРИХИ»

КЕЧӘН илин апрелиндә елми ичтимаијјәтимиз көркәмли совет түркологу, Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, филолокија елмләри доктору, Республиканын әмәкдар елм хадими, профессор Ә. М. Дәмирчизадәни сон мәнзилә јола салды, декабр ајында исә онун анадан олмасынын 70 иллијини гејд етди. Бөјүк алимә өзүнүн сон вә ән камил өвлады олан «Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи» адлы китабынын чапдан чыхмасыны көрмәк гисмәт олмады. Онун јубилеји әрәфәсиндә сатыша бурахылан hәмин әсәр әлдән-әлә кәзди, зеhинләрә гида верди. Вәрәгләдикчә алимин hәр фикриндәки дәринлијә, hәр сөзүндәки мәнтигә hејран олурсан. Ачыгча hисс едирсән ки,бу монументал әсәри өзү өлчүсүндә, өзү вәзниндә hәр китабла јанашы гојмаг мүмкүн дејил; дилчилик тарихиндә белә әсәрләр аз-аз јараныр,

Бу енсиклопедик китабда Азәрбајчан дилинин ән гәдим көкләриндән тутмуш, XVIII әсрәдәк дилимизин кечдији әсас инкишаф јоллары хүсуси бир елми дәринликлә шәрh олунур.

Профессор Ә. Дәмирчизадәнин елми фәалијјәтинә јахшы бәләд оланлар онун бу китабыны охудугча јәгин едә биләрләр ки, мүәллиф Азәрбајчан дилинин тарихинә даир узун илләр боју апардығы, тәдгигатлардан бурада кениш истифадә етмиш, лакин hәмин саhәдә индијәдәк чап етдирдији материаллара тамамилә јени бир нәфәс вермишдир. Бу да ајдын hисс олунур ки, мүәллиф hәлә китабыны чапа вермәздән әввәл, ону бүтөвлүкдә али мәктәб аудиторијасында—өмрүнүн сонунадәк ишләдији В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун аудиторијаларында експериментал сынагдан кечирмиш, чилаламыш, дәфәләрлә саф-чүрүк етмишдир. Бүтүн бунлара көрәдир ки, китаб али мәктәб тәләбәләри үчүн ән јахшы дәрсликләрдән бири кими мејдана чых-

мышдыр. Әсәр ејни заманда дилимизин инкишаф тарихи илә марагланан бүтүн охучулар үчүн фајдалыдыр.

Шүбһә етмирик ки, мәрһум алимин—чидди тәдгигатчы, көзәл мүәллим вә хејирхаһ инсан олан профессор Ә. Дәмирчизадәнин бу сон јадикары дил-әдәбијјат мүәллимләринин дә китаб рәфинә хүсуси рөвнәг верәчәкдир.

Дејиләнләрә көрә, әсәрин икинчи һиссәсини дә мүәллиф баша чатдырмаға тәләсмиш вә тамамлаја билмишдир. Јәгин ки, «Маариф» нәшријјаты ону да вахтында чап етмәклә охучуларын даһа бөјүк рәғбәтини газаначагдыр.

Ә. ӘЗИЗ.

«ҮМУМИ ДИЛЧИЛИК»

СОВЕТ дилчилији елминин һазыркы инкишаф сәвијјәси дилчи-алимләрин дә гаршысында актуал вә һәлли вачиб мәсәләләр гојмушдур. Һәмин мәсәләләрдән бири дә дилин башга саһәләри илә мүгајисәдә чох кәнч олан «Үмуми дилчилик» фәннинин нәзәри проблемләринә (дилчилијин тарихи, нәзәријјәси вә методлары) һәср олунмуш санбаллы дәрс вәсаитинин һазырланыб Азәрбајчан дилиндә чап етдирилмәси илә бағлыдыр. Бу мә'нада проф. А. Ахундовун али мәктәбин филолокија факүлтәси тәләбәләри үчүн јаздығы «Үмуми дилчилик» китабынын «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән чап едилмәси тәгдирәлајигдир.

Әсәр үч бөлмәдән ибарәтдир.

Биринчи бөлмә XIX әсрә гәдәрки, XIX әср вә XX әсрдәки дилчилик мәктәбләри хроноложи ардычыллыгла верилир вә онларын әсас нүмајәндәләринин дилчилик көрүшләри кениш тәһлил олунур.

Илк дәфә олараг Азәрбајчан ССР-дә дилчилик вә онун башлыча истигамәтләри һаггында әсаслы елми фикир сөјләјән мүәллиф, Азәрбајчанда дилчилијин инкишафыны ики дөвр үзрә тәсниф едир. Биринчи дөврдән данышаркән мүәллиф белә гәнаәтә кәлир ки, XI әсрин көркәмли алимләриндән Әбу-Зәкәријјә Јәһја Ибн Әли Хәтиб Тәбризинин үслубијјата вә XIII әсрдә Елханиләр дөвләти дөврүндән Азәрбајчан дилинә аид јазылан гијмәтли әсәрләр, XIV әсрдә Чәмаләддин ибн Мүһәннанын «Һилијатүл-лисан» вә «һәлибәтүл-бәјан» вә Һүсамын «Тәһфеји-һүсан» әсәрләри Азәрбајчанда јарадылмышдыр.Мүәллиф әсәрдә Азәрбајчанда дилчилијин инкишафынын икинчи дөврүнүн XIX—XX әсрләрә аид олдуғуну көстәрәрәк, бу дөврүн әсас сималарындан М. Казым бәј, Әфшар, Л. Будагов, М. Әли Бакылы, А. Бакыханов вә с. кими Азәрбајчан маарифчиләринин, еләчә дә мүасир Азәрбајчан дили, диалектолокија, дил тарихи, лексикографија, үмуми дилчилик вә үмуми түрколокија саһәләриндә ардычыл тәдгигатлар апармыш М. Һүсејнзадә, П. И. Ашмарин, М. Ширәлијев, Ә. Дәмирчизадә, Ә. Маһмудов, З. Тағызадә, А. Гурбанов, Б. Чобанзадә, Һ. Мирзәзадә, М. Рәһимов, Һ. Һүсејнов, Ә. Оручов, Н. Мәммәдов, Р. Султанов, М. Тағыјев вә б. алимләрин фәалијјәтини үмумиләшмиш шәкилдә ишыгландырмышдыр.

Икинчи бөлмә дилин нәзәри ичтимаи вә дахили гурулушу мәсәләләринә һәср олунмуш вә бунлар марксист-ленинчи методолокија бахымындан шәрһ едилмишдир.

Үчүнчү бөлмәдә дилин тәдгиги методларынын үмуми мәсәләләриндән (метод вә методолокија, дилин өјрәнилмәси үсуллары, тәсвири метод, онун әсас үсуллары вә истигамәтләри, дилчиликдә парадигмалар үсулу, ријази вә статистик үсуллар вә с.) мүгајисәли метод вә дилчилик чоғрафијасы методундан әтрафлы данышылыр. Мүәллиф бу методларын һәр бирини ајрылыгда тәһлил етмәклә кифајәтләнмир, јери кәлдикчә онлара өз мүнасибәтини дә билдирир.

Дәрслик, әсасән, али мәктәб тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулса да, орта мәктәб мүәллимләри, елми ишчи вә аспирантлар үчүн дә чох фајдалыдыр.

«ЈАЗЫЧЫ ВӘ ДИЛ»

Гәдим тарихә малик Азәрбајчан әдәби дилинин, хүсусән бәдии дилин инкишаф јолларынын өјрәнилмәси, мүтәрәгги Азәрбајчан јазычыларынын дил вә үслуб хүсусијјәтләри вә бунунла бағлы бир сыра елми проблемләр сон заманлар дилчиләримизин диггәтини өзүнә чәлб едән саһәләрдәндир. Һәмин мәсәләләрә һәср олунмуш сон тәдгигат әсәрләриндән бири дә проф Ј. Сејидовун «Јазычы вә дил» китабыдыр. Мүәллиф бу әсәрдә XIX вә XX әср јазычыларынын дилә, хүсусән бәдии дилә мүнасибәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр.

Китаб ики һиссәдән ибарәтдир.

Биринчи һиссәдә XIX әсрин корифејләриндән А. Бакыханов, Мирзә Шәфи Вазеһ, Сејид Әзим Ширвани, Мирзә Фәтәли Ахундов, Зејналабдин Марағаји вә Нәчәфбәј Вәзировун сөз вә дил һаггындакы фикирләри, дил вә үслуб хүсусијјәтләри, Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафында бәдии дилин ролу мәсәләси кениш ишыгландырылмышдыр.

Әсәрдә Азәрбајчан милли әдәби дилинин формалашмасында вә дил проблеминин һәллиндә М. Ф. Ахундовун јери вә елми фәалијјәти зәнкин фактларла тарихи аспектдә шәрһ едилмишдир.

Икинчи һиссәдә XX әсрин 20-чи илләринә гәдәрки дөври шәраит, елми-мәдәни проблемләр, сијаси-ичтимаи вәзијјәт, идеолокија мүбаризәләри вә әдәби дилин үмдә хүсусијјәтләри зәркәр дәгиглији илә арашдырылмышдыр. Мүәллиф XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын, еләчә дә әдәби вә бәдии дилимизин үмумхалг дили әсасында инкишафында Ч. Мәммәдгулузадәнин ролуну хүсуси олараг кениш шәрһ етмишдир.

Әсәрдә Ч. Мәммәдгулузадәнин сәләфләри вә давамчылары М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов, А. Шаиг, С. С. Ахундов, М. С. Ордубади, Әли Нәзми, Әлигулу Гәмкүсар, М. Ә. Мөчүз, А. Сәһһәт, М Һади, Ј. В. Чәмәнзәминли, С. М. Гәнизадә, Өмәр Фаиг Не'манзадә вә Фирудунбәј Көчәрли кими Азәрбајчан јазычыларынын дилимизин сафлығы уғрунда апардығы мүбаризә онларын әсәрләриндән сечилмиш нүмунәләр әсасында кениш шәрһ едилмишдир.

Мүәллиф XIX вә XX әсрләрдә Азәрбајчан јазычыларынын ана дилинә белә чидди диггәт јетирмәси вә дил проблемләринин бүтүн кенишлији илә гаршыја гојулмасы» сәбәбини Русијадакы 1905-чи ил ингилабы, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси илә бағлајыр вә гејд едир ки, бүтүн бунлар «бу проблемләрин дүзкүн һәлли үчүн ичтимаи зәмин јаратды.»

Нәһајәт, гејд етмәк истәрдик ки, дәрин елми ахтарышларын вә кәркин алим әмәјинин бәһрәси олан «Јазычы вә дил» әсәриндә тохунулан проблемләр ону охујанларын марағына сәбәб олачаг, дил тарихилә мәшғул олан тәдгигатчылар, орта мәктәб мүәллимләри вә тәләбәләр ондан лазымынча фајдалана биләчәкләр.

Ф. ҺӘСӘНОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Б и л и р с и н и з м и...

Дилимиздә ишләнән фарс-әрәб мәншәли сөзләрин бир чоху өз етимолокијасына кәрә ејни көкдән олан сөзләрдир. Ашағыдакылары буна мисал кәстәрмәк олар.

елм—алим; еһтирас—һәрис (олмаг); әсир—әсарәт; әһд—өһдә—өһдәлик; һөкм—һаким—еһкам—мүһакимә—мәһкум; зүлм—залым—мәзлум; мәчбур—ичбари—чәбр; зәриф—зарафат; мүмкүн—имкан; гәбул—мәгбул; һәрәкәт—тәһрик (етмәк)—мүтәһәррик; фикир—тәфәккүр—мүтәфәккир; чинајәт—чани; чәбр—чәза...

Т а н ы н, ә с а с л а н д ы р ы н...

Верилмиш сөзләрдә вурғуну һечаны кәстәрин. Фикринизин доғрулуғуну нечә сүбут едә биләрсиниз?

бә'зән	мәс'улијјәт
нә'дә	нәбатат
вәзифә	мәрәкәдә
вәфалы	сәдагәт
гираәт	сәнаје
давамијјәт	сәјаһәт
е'тибар	һафизә
маһир	чәримә

Д ү ш ү н ү н, т а п ы н...

Ашағыдакы охшар сөзләрин мә'на фәргини изаһ един. Чавабларынызын дүзкүнлүјүнү «Мәктәблинин орфографија лүғәти» васитәсилә јохлајын:

кабинет—кабинә	пиләтә—пилитә
сүфрә—сүрфә	дирә—дирә
сәнәд—сәнәт	вәрәг—вәрәгә

«Д ө р д ү н д ә н б и р и а р т ы г д ы р»

1. Гошма, сај, адат, бағлајычы.
2. Мүбтәда, зәрф, тә'јин, хәбәр.
3. Саит, һеча, нөгтә, вурғу.
4. Омоним, антоним, лексика, синоним.

25 гәпик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 1.

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку—1980.